

Ігор Скочияс

(Lwów)

ТЕРИТОРІЯ ЯК САКРАЛЬНИЙ ПРОСТІР ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ПАРТИКУЛЯРИЗМ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ: ПРИКЛАД ПОДІЛЛЯ XIV–XVIII СТОЛІТЬ

1. Сакральний простір між центром і периферією

З точки зору регіоналістики, земля (регіон) є «умовно виділеним простором, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно сталих природних і економіко-географічних зв'язків». Соціологія вважає регіон «частиною території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками – природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією». Натомість політологія розглядає його як «територію зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, [...] складову якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну [...] інфраструктуру свого життєзабезпечення»¹.

Традиційний географічний простір² з його політичним, соціальним, культурно-релігійним сегментами накладався та анаморфований простір. За своєю суттю він є метагеографічним образом і геокультурним узагальненням та формувався уявленнями

¹ Я. В. Верменич, *Історична регіоналістика в Україні*, «Український історичний архів», 2 (Київ 2002), с. 3, 6-7. Див. також останні синтези Ярослави Верменич з історичної регіоналістики: Я. В. Верменич, *Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування*, ч. 1-2, Київ 2009; її ж, *Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри*, Київ 2008.

² Тобто «певного згустку найхарактерніших рис, символів і засадничих уявлень про якусь територію, місцевість, ландшафт, країну, частину світу», які є продуктом певної конкретної культури й потребують деконструкції культурно-цивілізаційних образів-стереотипів (Е. В. Саїд, *Орієнталізм*, перекл. з англ. В. Шовкун, Київ 2001, с. 157).

пронього локальної спільноти й зовнішнього середовища. Уявлення людей («ментальна географія», або ж «ментальне картографування») про віддалені географічні об'єкти, а також про навколишній простір, з часом змінювалися, і в модерний період зазнали радикальних трансформацій. Зрозуміти особливості таких уявлень допомагає концепт «ментальної мапи» («map in mind», «mental map», «kognitive Landkarte»), впроваджений у середині ХХ ст. Е. С. Толманом та розвинутий у 1970-х рр. географом Р. М. Доунзом і психологом Д. Стеа³. За однією з численних дефініцій, дану парадигму слід тлумачити як «суб'єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього простору», котре, щоправда, може бути невірним і спротореним. Групи людей чи більші спільноти також «створюють специфічні в історичному й культурному сенсі уявлення про просторову структуру навколишнього світу, який вони бачать або можуть собі уявити»⁴. Застосування концепту «ментальної мапи» до території Галицької (Львівської) єпархії й зокрема Поділля дає змогу «матеріалізувати» не зауважені письмовими джерелами та малопомітні для позитивістської історіографії сюжети – конструювання простору в свідомості людей, уявлення суспільства про навколишній простір, уявні поділи територій соціумом, лише невелика частина представників якого знає їх за особистими спостереженнями⁵. Це, без сумніву, розширює дискурсивно-аналітичну інтерпретацію культурних, мовних, конфесійних та інших «реалій» географічних границь і територіальних просторів (т. зв. «об'єктивної реальності»).

Початково певний територіальний простір ототожнювався з ареалом проживання локальних племен чи племінних об'єднань (союзів). Його межі тривалий час були невідомі людям, які знаходилися в цьому природньому ареалі. Відомості географічний простір передавалися від одного покоління до іншого вербально, з дотриманням усної традиції та використанням природніх рубежів (річки, озера, лісні масиви, гори, долини тощо). Американський дослідник арабського походження Едвард Саїд у своєму блискучому есеї «Орієнталізм», аналізуючи конструювання образу Сходу в європейському суспільстві, так тлумачить феномен «уявленої географії»: «Група людей, які живуть на кількох акрах землі, може провести кордони навкруг своєї ділянки

³ Вони визначають ментальну картографію як «абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні й духовні здібності, які дають нам змогу збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті й опрацьовувати інформацію про навколишній простір». (Див.: J. R. Anderson, *Kognitive Psychologie. Eine Einführung*, Heidelberg 1988; E. S. Tolman, *Cognitive Maps in Rats and Men*, „Psychological Review”, 55 (1948), p. 189-208; R. M. Downs, D. Stea, *Kognitive Karten. Die Welt in unseren Köpfen*, New York 1982; R. M. Downs, D. Stea, *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*, New York 1977). Сучасні теоретичні розробки цієї парадигми представляють також праці: A. Hartl, *Kognitive Karten und kognitives Kartieren*, w: *Repräsentation und Verarbeitung räumlichen Wissens*, hrsgg. C. Freksa u. a., B. 1990, s. 34-46; J. Portugali, *The Construction of Cognitive Maps*, Dortrecht 1996; C. Redtenbacher, *Kognitive Karten im Spielfilm*, w: *Cognitive Maps und Medien. Former mentaler Repräsentation bei der Medienwahrnehmung*, w: Hrsgg. P. Vitouch, H.-J. Tinchon, Frankfurt-am-Mein 1996, s. 15-72.

⁴ Цит. за: Ф. Б. Шенк, *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе*, „Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования”, 4 (2001), с. 4-5.

⁵ Географічні карти як складову структури соціального знання розглядає американський історик географії Джон Брайен Харлі (1932-1991), який заявив, що «карта ніколи не є нейтральною»: J. B. Harley, *Deconstructing the Map*, „Cartographica”, 26 (1989), p. 1-20 (зокрема с. 14).

та її найближчих околиць і називати територію, що лежить поза цими кордонами, „землею варварів”. Іншими словами, ця універсальна практика визначення подумки знайомої ділянки простору як „нашої території”, а незнайомих земель, що лежать поза нею, як „їхньої території” – це такий собі спосіб утворення географічних відмінностей, які можуть бути абсолютно довільними. [...] Уявна географія та історія допомагають розумові інтенсифікувати своє самовідчуття, драматизуючи відстань та різницю між тим, що розташоване близько від нього, і тим, що лежить дуже далеко»⁶. Міркування Е. Саїда мають ширше значення і для студій з церковно-історичної географії, адже спосіб «територіального мислення» людини Середньовіччя і Нового Часу дуже відрізнявся від сучасного. І світські володарі, і духовні пастирі уявляли підлеглі їм землю не як територіальний масив, а як сукупність сакральних об'єктів і належних до них служителів релігійного культу (у випадку Церкви⁷) чи групу сімейств княжого роду (у випадку секулярного державного утворення⁸).

⁶ Е. В. Саїд, *Орієнталізм*, с. 76-77 (інтерпретація його в українській історіографії: Н. Яковенко, *Вступ до історії*, Київ 2007, с. 218-219). Класична праця Едварда Саїда розглядає Схід як елемент «ментальної карти» західної цивілізації, яка дискурсивно відчуває свою перевагу на країнами цього регіону та відображає агресивні імперіалістичні інтереси Заходу. Тому його спостереження можна прикласти й до інших історичних ситуацій, що блискуче довела, зокрема, М. Тодорова, в своєму дослідженні «Уявляючи Балкани» про західний дискурс балканізму – одне з чергових місць на ментальній мапі Європи (М. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York 1997), та Ларрі Вулф у монографії про «винайдення Східної Європи в ідеях західноєвропейського Просвітництва» (L. Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994).

⁷ Директор Наукового центру східнохристиянської культури в Москві, мистецтвознавець-візантиніст Олексій Лідов запропонував концепт *ієромонії* (сам термін походить від поєднання грецьких слів «ерос» (священний) і «топос» (місце, простір, поняття)) про існування специфічних сакральних просторів. Він твердить, що в основі середньовічного погляду на світобудову був не предмет, а простір (у даному разі сакральний, який передбачає реальну «присутність Божу», невіддільну від «чудотворного», тобто не пов'язаного з людською життєдіяльністю). Дана концепція ґрунтується на теорії видатного культуролога й антрополога Мірче Еліаде про *ієрофанію*, яка постулює, що «будь-який священний простір передбачає своєрідне вторгнення священного (ієрофанію), внаслідок чого з навколишнього простору виокремлювалася певна територія, якій надавали якісно відмінні властивості» (як приклад ієрофанії, М. Еліаде наводить біблійний сюжет про сон Якова (Буття, 28, 12-22): М. Еліаде, *Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения*, Москва 1999, с. 337-338). Таким чином, ієрофанія має перманентну природу, й вона не просто перетворює звичайний профанний простір на сакральний – «вона має силу, яка підтримує в ньому цю святість». Як відомо, базову модель організації «сакральних просторів» для східного християнства створила Візантія, а її взірці наслідувала Давньоруська держава. Тому концепт ієрофанії допомагає краще зрозуміти суто релігійні засади самоорганізації й функціонування єпархіальних структур також Київської митрополії. Територію єпархії можна уявити як цілком визначений й обмежений границями сакральний мегапростір-універсум. Адаже будь-який сакральний простір, за Олександром Лідовим, виникає тільки «внаслідок цілеспрямованої діяльності людини», в межах якого єпархіяни (духовенство та миряни) співпереживали ієрофанію. Для них простір був цілком реальною, однак не матеріальною дійсністю, з якої розпочиналася побудова будь-якого середовища. Моделювання організації церковних структур за цією схемою не є «предметоцентричним», проте воно допомагає вказати на сукупність «матеріальних предметів», які організовували певний сакральний простір єпархії та які функціонували завдяки взаємодії різних соціокультурних механізмів, головну роль серед яких відіграв публічний релігійний культ (А. М. Лідов, *Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования*, в: *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси*, ред.-сост. А. М. Лидов, Москва 2006, с. 9-58 (див., зокрема, с. 15)).

⁸ Тут я покликаюся на дослідження київського ченого Олексія Толочка, який розглядає Київську Русь як колективний патронат династії Рюриковичів. Згідно з давньоруськими уявленнями, держава трактувалася як «Тіло» представників цього князівського роду. Розподіл «Причастя» між Рюриковичами (практика уділів) не призводив до зникнення єдиного «Тіла держави» (т. зв. феодална роздробленість XII–XIII ст.) та передбачав збереження тогочасного земельного укладу, коли ті чи інші землі (удільні князівства) закріплювалися за певними гілками Рюриковичів (О. Толочко, *Русь – держава та образ держави*, Київ, 1994).

Таким чином, територія єпархії виступає не лише «особливим історичним ландшафтом», але й специфічним топосом, «котрий для людини стає місцем її існування, тобто її життєвим світом». Тобто єпархію можна розглядати як географічний ареал зі сформованою територіальною спільнотою, яка здатна формувати й артикулювати специфічні саме для неї «узагальнені семантично насичені образи». Водночас Галицьке (Львівське) владцтво домодерної доби в певному сенсі можна розглядати як певний сакральний простір, створений для спілкування віруючої людини з Богом). Згідно з євхаристійною еклезіологією Східної церкви, цей простір об'єднувався навколо Євхаристії (Тіла Христового), яку очолював єпископ і яку здійснював в головному катедральному храмі-соборі⁹. У свою чергу, менші регіони, зазвичай об'єднані в генеральні намісництва (крилоси-офіціалати) – також не були адміністративними утвореннями в сучасному розумінні цього слова, а насамперед територією з мережею намісництв і парафій, яка належала (була «приписана») до місцевої катедри (собору). Звідси й такі незвичні для сучасного «бюрократичного» вуха назви цих округів – Галицька «катедра» («собор»), Кам'янецька «катедра» («собор»), Львівська «катедра» («собор»), зафіксовані в церковних джерелах XVI – першої половини XVIII ст.¹⁰ Отже, територія єпархії «прислужувала» як головному катедральному храмові Св. Юрія Побідоносця у Львові, так і конкатедрам (соборам) у Галичі та Кам'янці-Подільському.

Територіальний образ єпархії творили не лише певна сума географічних об'єктів та чітко окреслені границі. Її просторова єдність зберігалася й завдяки тому, що певній елітарній групі вдавалося утримувати над нею свій контроль, легітимний для різних груп населення, яке тут проживало. Тому стійкість певного територіального утворення залежала від ефективності його «менеджменту» місцевими елітами та їхньої здатності «впорядкувати» цей сакральний простір, а також наявності спільної спільної еклезіальної пам'яті про минуле регіону чи його сьогодення¹¹. Отже, у домодерний період відносини між конкретними світськими

⁹ В українській історіографії цей концепт на прикладі архітектури й іконографії застосувала Мар'яна Нікітенко (М. Нікітенко, Успенський собор Києво-Печерської лаври в контексті ієротопічного бачення, „Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, наука і культура”, Вип. 7 (Київ 2008), с. 454-487).

¹⁰ Національний музей ім. [Митрополита] Андрія Шептицького у Львові, Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ), Ркк-151, с. 22-24 зв.

¹¹ Згідно з Морісом Хальбвахсом, соціальна пам'ять складається з образів і практик, які підтримують у певному вигляді загальне минуле як актуальне теперішнє та усувають із соціального досвіду травматичні переживання минулого. Образи минулого, поряд з пам'яттю, набувають локального виміру в міру того, як дослідники звертаються від великого колективного часу до малих «місць» пам'яті в мікросуспільствах, у вузьких хронологічних рамках, в індивідуальній творчості (М. Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980; J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992; К. Єрусалимський, Историческая память и социальное самосознание князя Андрея Курбского, „Соціум: Альманах соціальної історії”, 5 (Київ 2005), с. 225. Див. також: *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала нового времени*, отв. Ред. А. П. Репина, Москва 2003; J. Le Goff, *Historia i pamięć*, przekł. A. Gronowska, J. Stryczyk; wstęp P. Rodak, Warszawa 2007; *Pamięć, etyka i historia: Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych. (Antologia przekładów)*, pod red. E. Domańskiej, Poznań 2006).

чи церковними юрисдикціями формувалися як стосунки між територіями, і «в процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв'язанню певного кола проблем»¹². Територіальна за своєю суттю регіональна ідентичність («ментальність») була залежною від природних, економічних, соціокультурних й, особливо, релігійних чинників («середовища»), а також «локальної ситуації». В одних випадках вони вважалися «нормою» (зокрема щодо мегатериторії, якою для Галицької єпархії завжди виступала Київська митрополія), а інших – відхиленням від цієї «норми».

Згідно з традицією християнської Церкви, кодифікованою постановами вселенських і помісних соборів та святотітцівськими правилами, її адміністративно-територіальний устрій визначався тогочасними реаліями державних структур. Загалом церковні канони рекомендували продовжувати давню, освячену Першим Вселенським собором, практику розмежування єпархій відповідно до актуального політичного устрою¹³. У часи Римської імперії християнські громади також дотримувалися цього принципу, тому межі й назви діоцезів і єпархій збігалися з границями й найменуваннями державних адміністративних одиниць. Діяння Четвертого Вселенського собору наголошували на незмінності, чіткості й непорушності границь церковних округів, а також на підлеглості локальних релігійних спільнот правлячому архиєреєві. У перше тисячоліття християнства, коли точного розмежування єпархій ще не було, права місцевих ординаріїв на певну церковну область обумовлювалися спочатку звичаєвим правом, а згодом «церковною традицією». У разі виникнення непорозумінь між сусідніми єпископами за контроль над парафіями перевагу отримував той єрарх, який здійснював пастирський нагляд над спірною територією щонайменше 30 років поспіль. За інших обставин територіальний конфлікт передавався на розгляд верховної духовної влади. Канон 120 Картагенського помісного собору забороняло єпископам самовільно поширювати свою юрисдикцію «на інший народ», який де-факто перебував під владою іншого архиєрея. Права єпископа на володіння спірною парафією сусіднього владцтва визнавалися лише тоді, коли він представляв відповідну митрополічу грамоту та письмовий дозвіл від попереднього ординатія цієї парафії¹⁴.

За такими самими принципами була організована й територія єпархій Київської митрополії, у т. ч. Галицької (Львівської). Ще з часів Давньоруської держави, а також у польсько-литовській період, церковна організація творилася з урахуванням світського адміністративного устрою і значною мірою відображала географію

¹² Я. В. Верменич, *Історична регіоналістика*, с. 4.

¹³ Див. тлумачення 2-го і 6-го правил Другого, 1-го і 2-го правил Третього та 9-го і 17-го правил Четвертого Вселенських соборів: Никодим, *Правила Православной Церкви с толкованиями*, репр. изд., т. 1, Москва 2001, с. 205-206, 248-249, 269, 290, 296-298, 349-351, 356, 372-375.

¹⁴ Никодим, *Правила Православной Церкви*, т. 2, с. 264-265.

поділів у суспільстві¹⁵. Натомість самі «темпи перебудови структури конфесії вказують, як вона ставиться до нових політичних реалій»¹⁶. У давньоруський період (друга половина XII – перша половина XIV ст.) територія Галицького єпископства охоплювала виключно землі Галицько-Волинського князівства (Руського королівства), за винятком теренів, які входили до складу Володимирської, Луцької, Перемишльської та Утрівської (Холмської) єпархій. Протягом перехідного періоду (середина XIV ст. – 1387 р.) Галицьке владиттво структурно повторювало адміністративні моделі Золотої Орди, Молдавії, Подільської держави Коріатовичів й Угорщини, а з кінця XIV і до XVIII ст. включно – Польського королівства (з 1569 р. – Речі Посполитої). Її територіальний устрій – від катедральної столиці, крилосів-офіціалатів-соборів (генеральних намісництв), намісництв-протопопій до парафій – також тою чи іншою мірою накладався на державні структури.

Таким чином, перебування Поділля у складі того чи іншого політичного утворення мало б детермінувати і його церковну юрисдикцію. Проте особливістю регіону (*периферії*) була спочатку відносно слабка пов'язаність з первісним центром – Галицькою Руссю (*митрополією*), а згодом втрата цього зв'язку. Територіальна фрагментація колись єдиного сакрального простору Галицької єпархії (митрополії) у вирішальний спосіб позначилася на амбівалентності еклезіального статусу місцевих східнохристиянських громад. Вони змушені були пристосовуватися до нових політичних реалій і шляхом «церковного сепаратизму» легітимізувати своє існування в змінних державно-правових і соціокультурних системах, творячи незалежні від колишнього центру єпархіальні структури, які в цьому сенсі були «винайденою традицією»¹⁷.

Ще одним важливим фактором, що провокував юрисдикційний партикуляризм Поділля, була «надмірність територіального простору»¹⁸ Галицької (Львівської) єпархії. Вона складалася з мозаїки різних регіонів – Брацлавщини, Галичини, Південної Київщини, Поділля і навіть Русо-Влахії, котрі, з огляду на розміри, центральній владичому двору важко було контролювати. Тому галицьким (львівським) єрархам, навіть за підтримки державних світських чинників, не завжди вдавалося «цивілізувати» й уніфікувати цей строкатий географічний простір, усунувши бар'єри для проникнення у найвіддаленіші парафії нових культурних взірців і і суспільних

¹⁵ За спостереженнями Едварда Саїда, «географічні кордони цілком передбачувано узгоджуються із суспільними, етнічними й культурними кордонами» (Е. В. Саїд, *Орієнталізм*, с. 76-77).

¹⁶ М. С. Дністрянський, *Україна в політико-географічному вимірі*, Львів 2000, с. 241.

¹⁷ За визначенням одного з найвідоміших істориків-марксистів ХХ ст. Ерика Гобсбаума, «винайдена традиція» означає «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» (Е. Гобсбаум, *Вступ: винаходження традицій*, в: *Винайдення традиції*, за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера, Київ 2005, с. 13). Див. також: Н. Яковенко, *Вступ до історії*, с. 218.

¹⁸ Цей вислів належить французькому вченому Фернанові Броделю. (Див.: Ф. Бродель, *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.*, т. 3, перекл. з франц. Г. Філіпчук, Київ 1998, с. 280-281).

інновацій та забезпечити обмін інформацією («новинами»¹⁹) між центром і регіонами. Це й визначало роль Поділля в одних випадках як територіального «полюса відштовхування», що опирався централізаторській політиці Святоюрської катедрі, а в інших – як «полюса притягування», що почував себе досить комфортно у контексті уніфікаційних заходів Львова саме як регіональний наслідувач матірнього центру.

2. Регіональний партикуляризм

Східної церкви на Поділлі у XIV–XVII століттях

*Зв'язок Пониззя (Поділля) з Галицьким князівством (єпархією) у Середньовіччі*²⁰.

Терени в середній течії Дністра, котрі у Середньовіччі спочатку називалися Пониззям (перша літописна згадка – 1226 р.) і Побожжям, а з другої половини XIV ст. – Поділлям, із поступом християнізації місцевого слов'янського населення увійшли спершу до складу Київської архієпархії, згодом – Білгородської та Юрійської єпархій, а з кінця XI ст. – також до Володимирського владіцтва. Відповідно до давньоруської церковної практики, межі єпархій Київської митрополії²¹ переважно збігалися з первинною географією удільних князівств,

¹⁹ За спостереженнями Уільяма Мак-Ніла, «неперервна циркуляція цих повідомлень є необхідною для підтримки зв'язку в часі й просторі між частинами того єдиного цілого, котре вважається цивілізацією [...]. Точні границі цивілізації на карті майже завжди будуть довільними, проте „культурні градієнти” дійсно існують, і коли стає виразно відчутним різкий спад впливу певної культурної традиції, така географічна границя стилю життя набуває визначеності, достатньої для практичних цілей». Дослідник далі зауважує, що «засоби транспорту й зв'язку мають особливе значення для передачі повідомлень у рамках сформованої цивілізації – коли вони змінюються, змінюється й протяжність границь даної цивілізації. [...] З вдосконаленням засобів зв'язку різні цивілізації починають все частіше й сильніше впливати одна на одну, позаяк за таких умов ступінь автономності й незалежності окремих цивілізацій починає зменшуватися, й нові космополітичні утворення, які Іммануїл Валлерштайн називає „всесвітньою системою”, починають відігравати ключову роль у подальшому історичному розвитку» (У. Мак-Ніл, *Восхождение Запада: История человеческого сообщества*, Київ; Москва 2004, с. 21).

²⁰ Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії на Поділлі ширше представлений у низці статей автора. (Див.: І. Сковчиляс, *Дволикий Янус: Шаргородська протопонія на Поділлі в першій третині XVII ст.*, „Вісник Львівського державного університету ім. Івана Франка”, серія історична, Вип. 37(1) (Львів 2002), с. 161-182; його ж, *Намісницький поділ Львівсько-Галицько-Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст.*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету”, історичні науки, 13 (2004), с. 258-276; його ж, *Територіальне розміщення організаційних структур Галицької (Львівської) православної єпархії на Поділлі*, в: *Історичне картознавство України: Зб. наук. праць*, Львів; Київ; Нью-Йорк 2003, с. 414-469; Його ж, *Язловецьке намісництво на Західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII століть, територіальний родовід та парафіяльна мережа (Історико-географічний аспект)*, „Український археографічний щорічник”, нова серія, Вип. 10-11 (Київ 2006), с. 222-239). Див. також давнішу публікацію: Е. С[нцінський], *Церковно-ієрархієські відношення Подоліи къ Кіевской и Галицкой митрополіямъ*, „Подольские епархиальные ведомости”, неофіційна частина, 45 (Каменець-Подольськ 1899), с. 1070-1076; (46), с. 1105-1113.

²¹ Територіальне розміщення давньоруських єпархій детально аналізує: А. Poppe, *L'organisation diocésaine de la Russie aux IX–XII siècle*, „Byzantion”, 40 (Bruxelles 1970), p. 165-217; ejusd., *Werdegang der Diözesanstruktur der Kiever Metropolitankirche in den ersten drei Jahrhunderten der Christianisierung der Ostslaven*, в: *Tausend Jahre Christentum in Rusland: Zum Millennium der Taufe der Kiever Rus'*, Göttingen 1988, s. 251-290.

тому до Галицької катедри вже з часу її відкриття в 1140-х рр.²² увійшли й землі Пониззя та Побужжя²³. В окремий територіальний округ цей регіон виділився лише на початку XIII ст., із утворенням удільного Теребовльського князівства, що до середини XV ст. вважалось частиною Поділля²⁴. Це надзвичайно суттєва обставина для з'ясування генези організаційної структури Галицького владцтва на Поділлі в своїй початковій фазі.

На адміністративно-територіальну пов'язаність Теребовлі та Пониззя опосередковано вказують матеріали церковної статистики першої половини XVIII ст. та розмежування Львівської унійної єпархії 1737 р. Тоді консисторські писарі, за традицією, приписали до Кам'янецького (Подільського) крилосу-офіціалату й Скалатське намісництво²⁵, що знаходилося на території давньої Теребовльської землі-повіту. Статус Теребовлі у минулому як адміністративного центра обширного церковного округу підтверджується наявністю у складі Теребовльського намісництва навіть на початку XVIII ст. великої кількості церков (66 парафій у 1707-1708 рр.)²⁶, що зазвичай було характерним для територіальних структур, якими управляли владичі намісники (офіціали).

Найправдоподібніше, спершу християнські громади Пониззя підпорядковувалися намісникові галицького єпископа, котрий резидував у Теребовлі (місто відоме з 1097 р.)²⁷. Із занепадом Теребовельського князівства цей намісник, імовірно, перебрався на Пониззя, в його столицю – Бакоту²⁸. На Бакоту як центр локальної церковної організації вказує існування тут у княжі часи скельної обителі із печерною церквою з келіями, заснованої, як гадають, ченцем Григорієм²⁹. Після зруйнування Бакоти в середині XIV ст. тимчасовим центром Подільського намісництва міг стати Смотрич, де розміщувалася перша резиденція

²² Див. про це детальніше: І. Скочиляс, *Заснування Галицької єпархії в середині XII століття: спроба нової інтерпретації проблеми*, в: *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 151-179.

²³ Формування території Поділля простежено в: Н. Г. Крикун, *Адміністративно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников*, Киев 1992, с. 6-39.

²⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, репр. вид., т. 4, Київ 1993, 89; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376-1430*, Cracoviae 1882, p. 37-39; J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I. połowie XV wieku*, w: *Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka, Kraków 2000, s. 48.

²⁵ НМА, РкЛ-199, арк. 6 зв.

²⁶ НМА, РкЛ-144, арк. 20-21.

²⁷ Н. Ф. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.*, Киев 1985, с. 77-78.

²⁸ І. С. Винокур, П. А. Горішній, *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя, Кам'янець-Подільський* 1994, с. 27; І. С. Винокур, *Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя*, Київ; Одеса 1985, с. 96; І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство*, 2-ге вид., із змін. і доповн., Львів 1999, с. 52.

²⁹ В. Антонович, *О дополнительных раскопках въ Бакотскомъ скальномъ монастырѣ*, „Чтения въ Историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца”, кн. 7, отдѣл 2 (Київ 1898), с. 17-18; Е. Сецинский, *Археологическая карта Подольской губернии*, в: *Труды XI археологического съезда*, Москва 1901, с. 294-295.

князів Коріатовичів і де 1375 р. фундовано перший на Поділлі домініканський монастир. Проте, припускаємо, вже невдовзі намісник перебрався до Кам'янця, услід за тутешнім руським воєводою та подільським старостою. За аналогією з єдиним у краї урядом подільського старости³⁰, галицький єпископ також, мабуть, не номінував сюди інших намісників, окрім кам'янецького.

Близько 1255 р. воєвода Мілей віддав Бакоту з усім Пониззям татарам, і новий статус регіону 1260 р. змушені були визнати галицько-волинські князі³¹. У татарський період долі Пониззя та Побожжя переплелися настільки, що ця територія отримала спільну назву – Подільська земля³². Політичне ослаблення Королівства Русі та жорстока внутрішня боротьба в Золотій Орді за владу, призвели до того, що близько 1301/02 р. внук Ногая – Каракісек – відібрав у «держави Керел» (Руського королівства) Пониззя, яке тоді вперше виступає під своєю новою назвою «Поділля» (по-татарськи Будул)³³. Таким чином, інституційні, культурні й релігійні контакти галицьких земель з Пониззям і Побожжям були фактично обірвані майже на два століття. З огляду на толеранційну політику татарських ханів щодо Православної церкви, можна припустити, що під час ординського панування на Поділлі (друга половина XIII – середина XIV ст.) галицькі єпископи не повинні були стикатися з якимись труднощами у виконанні своєї духовної юрисдикції.

Однак ситуація могла змінитися в другій половині XIV ст., коли Подільська земля була втягнута в круговерть політичних інтриг і збройних конфліктів між Литвою, Польщею, Угорщиною і татарами. Певним компромісом у цьому протистоянні стала поява автономного Подільського князівства на чолі з братами Коріатовичами. На думку українського медієвіста Ігоря Мицька, це князівство сини Коріата-Михайла заснували на основі тогочасного спадкового права – формально як кондомініум, а фактично як незалежне державне утворення³⁴. Коріатовичі осіли на Поділлі, як припускають, невдовзі після смерті останнього галицько-волинського володаря Дмитра Детька 1349 р., отримавши від ординського хана ярлики на правління (за іншою версією, брати отримали ці землі як ленно в 1366-1370 рр.³⁵). Регіон остаточно

³⁰ М. Г. Крикун, *Початки подільського повітового устрою*, в: *Проблеми української історичної медієвістики*, Київ 1990, с. 35-36.

³¹ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 11.

³² Н. Крикун, *Административно-територіальное устройство*, с. 6-7. Докладний опис границь воєводства на с. 9-30.

³³ Я. Дашкевич, *Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.*, в: *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 10, Львів 2006, с. 113-114.

³⁴ І. Мицько, *Сherchez la femme або генеалогічний аспект історії Подільської держави*, в: *Семінарії «Княжі часи»*, Львів 2002, с. 32. Див. також найновішу статтю київського історика Віталія Михайловського про особливості організації влади на підконтрольному Коріатовичам Поділлі в середині – другій половині XIV ст.: В. М. Михайловський, *Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення*, «УДЖ», 5 (Київ 2009), с. 34-47.

³⁵ Див. огляд проблематики у: Т. Trajdos, *Kościół katolicki na Podolu (1340-1434)*, в: *Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka, t. 1, Kraków 2000, s. 129-130.

закріпився за Коріатовичами після битви на Синій Воді (близько 1362 р.)³⁶. Федір і Василь Коріатовичі, котрі перед тим визнали зверхність угорського короля, в 1394 р. були усунуті з Поділля великим князем литовським Вітольдом³⁷. Довготривала боротьба за Поділля між Польщею та Литвою (повстання Свидригайла 1401-1403 рр., конфлікт 1430-1437 рр.) завершилася остаточною втратою регіоном свого автономного статусу. У цей період регіон позбувся округів Теремовль та Стінка, які після походу Казимира Великого на Русь у 1349 р. були приєднані (між 1366 і 1395 рр.) до Галицької землі.

Подільська православна єпархія. Саме до періоду панування Коріатовичів треба віднести надзвичайно інтригуючу згадку про «подільського єпископа» і «Подільську єпархію» в переліку руських єпископій з Патріаршого (Никонівського) літопису («Исторія, сирѣчь повѣстникъ, о єпископіахъ елици подлежать и послушни суть митрополиту Київському и всея Русіи»)»³⁸. У цьому реєстрі на 12-му місці фігурує Подільське владичтво (за одночасної відсутності Галицького), а в диптиху єпископів Київської митрополії княжої доби літопис вказав на одного безіменного єпископа – «подолстїи»³⁹. Іншим джерелом, котре підтверджує існування Подільського владичтва, є опублікований Гайнріхом Гельцером ватиканський кодекс Slavon. № XIV, де зберігся список усіх 18 єпархій Київської митрополії кінця XIV – першої половини XV ст. У цьому реєстрі відсутня Галицька єпархія, натомість уписані Подільська і Самбірська⁴⁰. Отже, фундація Подільської катедрі мала б відбутися з благословення царгородського патріарха. Її внесення у поліптих суфраганій Великої церкви передбачало відповідну процедуру, включно з канонічним поставленням місцевого єрарха. Водночас відкритим залишається питання про святителів подільського владики і зокрема участь у цих подіях тогочасного київського (галицького?) митрополита.

Поява «подільського єпископа», очевидно, була ініціативою Коріатовичів, які шляхом відкриття (логічно припустити, у своїй столиці Кам'яниці) православної катедрі намагалися підвищити політичний і релігійний статус Подільської землі (князівства) й надати своєму пануванню більшої легітимності. Фундація Подільської єпархії могла

³⁶ О. В. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, с. 55-56.

³⁷ J. Kurtyka, *Podole pomiędzy Polską i Litwą*, s. 16, 23.

³⁸ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, в: *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ), т. 9, Москва 2000, с. XXI.

³⁹ *Летописный сборник*, с. XXIII.

⁴⁰ J. Fijałek, *Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny” (далі – КН), Rok 11 (1897), s. 43, 61-62; H. Gelzer, *Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte“, 13(253) (Gotha 1892), s. 277-278. Існування Подільського православного єпископства на переломі XIV–XV ст., як приклад «упорядкування церковних справ» у Київській митрополії того часу, також визнає: Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник*, Москва 2007, с. 331. Протилежної думки дотримується проф. Тадеуш Трайдос, який вважає це малоімовірним. Однак його аргументи про «цілковиту слабкість церковної організації на Поділлі на переломі XIV–XV ст.» є необґрунтованими (Т. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielly*, „Nasza Przeszłość”, 66 (1986), s. 117).

відбутися лише між 1347 і 1370 рр., коли Коріатовичі утверджувалися на Поділлі, а матірня Галицька церква залишалася без свого канонічного пастиря. Опосередковано появу руської єпархії саме в цей період доводить факт заснування у Кам'янці латинської дієцезії між 1379 і 1384/86 рр. (або невдовзі після цього)⁴¹. Фундація тут латинської катедрі була зумовлена політичним статусом Поділля як володіння литовських князів. Згідно з легалістичною концепцією Риму, римо-католицькі катедри в руських землях відкривалися там, де вже були православні престולי (як у Володимирі, Галичі, Перемишлі чи Холмі). Логічно припустити, що Кам'янецька дієцезія також виникла в місті, де вже резидував православний владика.

Таким чином, сприятлива релігійна ситуація на землях колишнього Руського (Львівського) королівства, де у XIV ст. була відкрита Галицька митрополія, а також амбіції князів Коріатовичів справді могли зумовити заснування Подільської єпархії. Найвірогідніше, це сталося після битви на Синіх Водах, коли князі утвердилися на Поділлі. Після 1370/71 р., з реституцією Галицької митрополії, православна катедрі в Кам'янці певний час, імовірно, ще зберігала свій єпархіяльний статус. Проте вона навряд чи належала до суфраганії цієї нової церковної провінції, що розташовувалася поза межами Корони Польської. За таких обставин Подільська єпархія, припускаємо, підлягала київському митрополитові, котрий у той час не контролював галицько-волинські владичтва. В останніх роках XIV ст. – у перших десятиліттях XV ст., коли Поділля перейшло до великого князя литовського Вітовта, православне владичтво, мабуть, продовжувало існувати, на відміну від держави Коріатовичів. Про це, зокрема, свідчить присутність Подільської єпархії в грецькому списку руських владичтв Київської митрополії кінця XIV – першої половини XV ст.⁴² Водночас не слід відкидати й ймовірності того, що до цього реєстру Царгородського патріархату Подільська єпископія могла бути внесена механічно з попереднього поліптиху, який, у свою чергу, відображав організаційну структуру Східної церкви в руських землях попередніх часів.

Коріатовичі, фундуючи Подільське православне єпископство та Кам'янецьку латинську дієцезію, тим самим маніфестували свою незалежність. Одним з її важливих символів була наявність «своїх» єрархи, канонічна юрисдикція яких, згідно з єклезіальною практикою часів Середньовіччя, мала б охоплювати саме Подільську землю-князівство. Єпархіяльний статус Поділля у добу Пізнього Середньовіччя мав би залишити якийсь слід в єклезіальній свідомості місцевого духовенства. Можливо, саме на цю традицію покликалася частина православного клиру в 1544 р.,

⁴¹ *Грамоти XIV ст.*, упор., вступна стаття, коментарі і словники-показачики М. М. Пешак, Київ 1974, с. 49-53 (док. № 24); W. Abraham, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661, wydana przez członków uniwersytetu*, t. 1, Lwów 1912, s. 1-25; B. Kumor, *Kamieniecka diecezja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 452-453; T. Trajdos, *Kościół katolicki na Podolu*, s. 131-132, 145-147, 153-155.

⁴² А. Востоков, *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*, Санкт-Петербург 1842, с. 514; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 61-62.

коли відмовила новому львівському єпископові Макарію (Тучапському) в послуху, тривалий час не маючи досвіду сопричастя з архипастирем Галича (Львова)⁴³. У самому Кам'янці ще наприкінці XIX ст. побутувало усне передання, згідно з яким Святотроїцька церква була соборною вже за часів Коріатовичів⁴⁴. Резиденцією подільського православного єпископа цілком міг бути Воскресенський монастир XII–XIV ст. у Кам'янці. Його сліди були виявлені під час археологічних й архітектурних розвідок в околицях Старого міста, на Руських Фільварках. В кам'янецьких актових книгах Кам'янця кінця XVI ст. також декілька разів згадується безіменна руська обитель на території вірменського кварталу міста⁴⁵.

Кам'янецьке генеральне намісництво Галицької (Львівської) єпархії XV–XVII ст. Утворення в 1434 р. Подільського воєводства у складі Корони Польської було стабілізуючим фактором для зміцнення влади львівських намісників у цьому регіоні, позаяк решта парафій Галицької єпархії також знаходилася на території Польської держави. Ці трансформації позитивно позначилися на функціонуванні структур місцевої Православної церкви, посприявши, зокрема, чіткішому окресленню меж Кам'янецького генерального намісництва (інші поширені його назви – катедра, крилос, офіціалат (латинська версія), собор). Цей адміністративно-територіальний округ Галицької єпархії на Поділлі очолював владичий урядник з осідком у Кам'янці. Перша безпосередня згадка про «намісника міста Кам'янця, а також усієї Кам'янецької землі» Григорія (Грицька Дяка), який наглядав за «попами грецького обряду», датується 1502 р. (він фігурує в джерелах також у 1509 і в грудні 1516 рр.⁴⁶). Причому цей уряд Григорію надав ще попередній король Ян Альбрехт (1492-1501).

Кам'янецьке генеральне намісництво сформувалося, напевно, в середині XV ст., однак його канонічний статус як невід'ємної частини Галицького (Львівського) владництва остаточно визначився лише з фундацією у Львові у 1539-1540 рр. православної катедри. Ці події посприяли визнанню такого еклезіального статусу руських парафій на Поділлі місцевою світською адміністрацією й королівським двором. Уже грамота короля Жигимонта III з 1522 р. наголошує на територіальній єдності Православної церкви Галицької Русі та Поділля. У 1535 р., під час передачі

⁴³ Е. С[ецинский], *Церковно-иерархическия отношения Подолии*, с. 1106-1108.

⁴⁴ О. А. Пламеницька, *Християнські святині Кам'янця на Поділлі*, Київ 2001, с. 38; *Приходи и церкви Подольской епархии*, под ред. Е. Сецинского, перевид., Біла Церква 2009, с. 319.

⁴⁵ М. Доронович, *Исторический очерк предградья г. Каменца-Подольского Русских Фольварок*, Каменец-Подольский 1883, с. 215-218; О. А. Пламеницька, *Християнські святині*, с. 20-21, 120. Див. також: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, Київ 1994, с. 460-461.

⁴⁶ *Investitura Nryczkonis super namystnikowstwo*. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), Метрыка Koronna, ks. 17, k. 266-266 v. (Опубл. у: *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, edit. T. Wierzbowski, pars 3, Varsoviae 1908, р. 8, док. № 119); *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волыньскомъ генераль-губернаторѣ* (далі – *Архивъ ЮЗР*), ч. 1, т. 10, Київ 1904, с. 14-15, док. № VI; М. Грушевський, *Дозвіл кор. Жигимонта митнику Петрашку на передажу с. Крогульця камінецькому намістнику Григорию 1509 р.*, „Записки наукового товариства ім. Шевченка” (далі – *Записки НТШ*), т. 11, кн. 3 (Львів 1896), с. 1-2, розд. «Miscellanea».

повноважень намісника від Яцька Гдашицького до Макарія (Тучапського), було сказано, що це відбулося «у всіх повітах Руської землі і Поділля». Королівський привілей 1539 р. про надання Тучапському прав єпископа також розуміє під Львівською єпархією «землю Руську і Подільську»⁴⁷. Виразне прив'язання юрисдикції львівського владики до території Поділля знаходимо й у присяжній грамоті Тучапського київському митрополитові Макарію від 22 лютого 1540 р.⁴⁸

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. в історії Православної церкви була дуже важливим етапом у розвитку локальних структур Львівського владцтва на Поділлі. У цей час сформувалася доволі ефективна система церковних округів з близько десяти намісництв, загальне число яких не змінювалося аж до 1721 р.⁴⁹ Так само динамічно розвивалася парафіяльна мережа. Швидке збільшення числа руських церков не в останню чергу пояснюється бурхливою колонізацією регіону впродовж усього ранньомодерного періоду (кількість поселень тут зростає в декілька разів). Організаційна структура Львівської єпархії на Поділлі давала змогу реалізовувати в цій частині Правобережної України низку пастирських ініціатив, охоплюючи душпастирською опікою практично все місцеве населення, котре сповідувало слов'янсько-візантійський обряд. Напередодні першого поділу Речі Посполитої Барський (заснований 1747 р.⁵⁰) і Кам'янецький крилоси-офіціалати, межі яких загалом збігалися з границями Подільського воєводства (його площа, за різними підрахунками, становила від 18 963 до 19 152 кв. км⁵¹), складала близько 40 %

⁴⁷ НМА, РкЛ-142, с. 109-110. Опубл. у: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі – *Акты ЗР*), т. 2, Санкт-Петербург 1848, с. 338, док. № 185. Коментарі: В. Кметь, *Документи до біографії першого львівського владики Макарія (Тучапського) в актах Коронної Метрики*, „Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету”, 3 (Львів 2000), с. 20-21, 23; Е. С[нічинский], *Церковно-ієрархіческія отношенія Подолія*, с. 1106; В. І. Ульяновський, *Історія Церкви та релігійної думки в Україні*, кн. 1, Київ 1994, с. 85, 89.

⁴⁸ *Акты ЗР*, т. 2, с. 364-365 (док. № 201). Рєгєстовий опис: С. Г. Рункєвич, *Описаніє документовъ архива западнорусскихъ униатскихъ митрополитовъ*, т. 1, Санкт-Петербург 1897, с. 18 (№ 28). Коментарі: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5, с. 440; Макарій (Булгаков), *Історія Русской Церкви*, кн. 5, Москва 1996, с. 145-146. Український переклад універсалу Жигимонта III наведено у: А. Г. Великий, *З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолєкції з Ватикану*, т. 3, Рим; Львів 1999, с. 185-186.

⁴⁹ Докладніше про це в: І. Скочиляс, *Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії*, с. 159.

⁵⁰ Барський крилос, на відміну від свого протопласта – Кам'янецького генерального крилоса, мав статус форального (або допоміжного). Форальні крилоси хоч і мали аналогічну з генеральними офіціалатами територіальними структурою, однак адміністративно підлягали «своєму» офіціалові. Отже, Барський крилос був, за тогочасною канонічною термінологією, сурогацією Кам'янецького крилосу-офіціалату, а барський офіціал, таким чином, підпорядковувався кам'янецькому (Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДА України у Львові), ф. 201, оп. 46, спр. 1453, арк. 1, 3; І. Скочиляс, *Барський крилос Львівської єпархії на Поділлі: організаційна структура, поділ на намісництва (деканати) та парафіяльна мережа (1747-1795 роки)*, „Записки НТШ”, 252 (2006), с. 269-303; див. також: L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce: Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, т. 2, Kraków 1969, s. 914-915).

⁵¹ Н. Крикун, *Адміністративно-територіальное устройство*, с. 29; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 815.

канонічної території Львівської єпархії (47,1 тис. кв. км, або 8,9 % від усієї Київської унійної митрополії)⁵².

Належність Поділля до Галицької (Львівської) єпархії відобразилася і в титулатурі її владик. З часу, коли почали функціонувати три генеральні намісництва⁵³ з центрами в Галичі (Крилосі), Кам'янці-Подільському та Львові, виводиться і генеза тричленного поділу єпархії. Церковні джерела часто називають їх Галицьким, Кам'янецьким і Львівським «соборами» – за місцем осідку катедральних храмів (соборів). Від цього владицтво й отримало у XVI–XVIII ст. своє потрійне найменування – Львівсько-Галицько-Кам'янецьке⁵⁴. Що стосується Кам'янця, то його присутність у титулі львівського єпископа, припускаємо, засвідчує існування в минулому Подільського владицтва. Таким чином, після закриття катедр в Кам'янці її назву, з відповідною територіальною юрисдикцією, перебрали на себе львівські єрархи. «Територіальна» титулатура львівських єпископів виявляє свідоме прагнення, за обставин обмеження їхніх прерогатив з боку предстоятеля Київської церкви та панів-коляторів, точніше визначити межі своєї юрисдикції та відновити організаційну єдність владицтва. Наявність Кам'янця в єрархії «гідностей» львівського єпископа зумовлена також прагненням врахувати нові географічні реалії, що склалися у середині XIV–XV ст., коли повністю сформувалася територія Поділля з центром у Кам'янці. Внесенням міста у свою титулатуру львівський єпископ, який резидував на території іншого воеводства – Руського, намагався підвищити авторитетність своєї влади⁵⁵ перед світською адміністрацією в сусідньому Подільському воеводстві.

Кам'янецька митрополія Царгородського патріархату. Наступні зміни в юрисдикційному статусі Східної церкви на Поділлі пов'язані з подіями Хмельниччини, добою Руїни 1654-1687 рр. та турецькою окупацією 1672-1699 р. Незважаючи на те, що Османи після захоплення краю гарантували православному клирові особисту свободу, публічне відправлення християнського культу й звільнення від військових постів, така толеранційна політика Оттоманської Порти не гарантувала збереження організаційної структури Кам'янецького крилосу-офіціалату. Можна припустити, що під омофором єпископа Йосифа (Шумлянського) продовжували перебувати лише ті парафії, які були

⁵² L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 796-797, 864. Вітольд Колбук коригує дані Людомира Беньковського, стверджуючи, що Львівська єпархія в той час обіймала 45,8 тис. км² (W. Kolbuk, *Kościół Wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 56; ejusd., *Kościół Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 33). Загальні відомості про територію Львівської єпархії у цей період також подає: И. Покровский, *Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования*, т. 1, Казань 1897, с. 28-41, 388-407.

⁵³ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 914.

⁵⁴ Подвійні чи потрійні назви руських єпархій, як зауважив Людимир Беньковський, стали популярними саме у XV ст., хоча їхнє походження, на думку дослідника, ще потребує остаточного з'ясування (L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 796).

⁵⁵ Цієї гіпотези дотримуються, зокрема: В. А. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge (Mass.) 1998, p. 46-47; див. також: L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 796.

звільнені польськими й козацькими військами від турків. А вже турецьке панування на Поділлі, як це блискуче довів Даріуш Колодзейчик, обмежувалося лише 1672-1673 і 1676-1683 рр.; в інші роки про османський контроль над краєм, особливо після 1687 р., можна говорити лише стосовно самого Кам'янця⁵⁶.

Організаційна структура Львівської єпархії на Поділлі була порушена після утворення Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату – безпрецедентної події, що не мала аналогів в минулому Руської церкви. У серпні 1681 р. константинопольський патріарх Яків (1679-1682) номінував для Кам'янця-Подільського митрополита на ймення Панкратій. У фундаційній грамоті Яків називає нову церковну провінцію «єпархією Подільською з містом Кам'янцем». Вона передавалася «самовладній, непереможній державі» з тим, щоб «люд православний був щасливий». Патріарх визнав за необхідне інкорпорувати Поділля до «Вселенської столиці» задля забезпечення належної пастирської опіки над вірними Східної церкви. Панкратієві було надано гідність екзарха з правами духовної юрисдикції над усіма храмами, монастирями, вірними і клиром. Він отримав також право збору церковних податків, свячення клириків, володіння рухомим і нерухомих майном Церкви на всій території Кам'янецького єялету, щоб «бути всім для всіх»⁵⁷. Новопоставлений подільський митрополит знав місцеву розмовну й книжну мову. Деякі дослідники пов'язують його призначення із сеймовою конституцією 1676 р., що забороняла православним у Польсько-Литовській державі будь-які зносини з Царгородським патріархатом під карою смерті й конфіскації майна. За цією логікою, для відновлення впливу Грецької церкви в Київській митрополії й було відкрито нову церковну провінцію з безпосередньою підлеглистю Фанару. Натомість титул кам'янецького митрополита – «екзарха всієї Малої Русі» – «повинен був служити як би виразником протесту патріарха» проти «підступної» політики Речі Посполитої⁵⁸.

Записи в «Метриці рукоположених священників» Львівської єпархії 1667-1710 рр. проливають світло на обставини появи Панкратія на Поділлі та його ролі в духовному житті Львівської єпархії. Згідно з цими нотатками, 25 грудня 1679 р. у Святоюрській катедрі у Львові «Панкратій, митрополит грецький», рукоположив кількох клириків: о. Стефана з Перегінська – до церкви Св. Трійці, та о. Петра з Небилова – до храму Св.

⁵⁶ Д. Колодзейчик, *Кам'янецький єялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років*, „УАЩ”, 1 (1992), с. 113-114; D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672-1699*, Warszawa 1994, s. 57, 64-65, 93, 95, 97, 104, 106, 108, 112, 114, 133.

⁵⁷ Оригінал грецькомовної грамоти патріарха Якова з серпня 1681 р. про поставлення лаодикійського єпископа Панкратія митрополитом Кам'янця-Подільського та екзархом «Малої Росії» зберігається в: Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ), ф. XVIII, № 121, арк. 1. Регестовий опис: *Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог*, упор. Є. Чернухін, Київ; Вашингтон 2000, с. 211. Документ цитують: А. Петрушевич, *Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год*, с. 201; М. Andrusiak, *Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667-1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934, s. 93. Див. також: Г. Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви*, вид. 2-ге, випр., Львів 2008, с. 367.

⁵⁸ В. Ровінський, О. Миханчук, *Православ'є на Подоллі. Історичні нариси*, Кам'янець-Подільський 1995, с. 60.

Михаїла Архангела (обидва з Калуського намісництва). Святительські функції від імені царгородського патріарха він здійснював і в Скиті Манявському, де єрейські свячення з його рук отримали кілька монахів⁵⁹. Отже, на початку 80-х рр. XVII ст., коли турки відновили контроль над Поділлям, Панкратій не тільки був пастирем новоствореної Кам'янецької митрополії, але й намагався опікуватися православними парафіями Львівської єпархії на теренах Руського воеводства (зокрема, у 1682 р. він перебував в Угорницькому монастирі, де посвятив до престолу монастирської церкви новий антиминос)⁶⁰. Проте більшість часу Панкратій проводив, звісно, в Кам'янці, де турки залишили православним кілька храмів, в одному з яких, правдоподібно, й резидував митрополит. Грецький єрарх для зміцнення своєї духовної влади, без сумніву, мусив опиратися на турецьку адміністрацію краю. Та реально його територіальна юрисдикція була дуже незначною, бо Оттоманська Порта переважно контролювала лише столицю краю та навколишню територію⁶¹. Припускають, що Панкратій посідав Кам'янецький престол до 1690 р.⁶² – того року він або помер, або ж добровільно зрікся митрополичої митри. Після цього Царгородський патріархат не наважувався поставити на подільську катедру нового грецького єрарха.

Фундація Кам'янецької митрополії Царгородського патріархату засвідчує зростаючу відчуженість Константинополя від своєї дочірньої Київської церкви, пастирську невторопність грецьких первоєрархів. Задля розширення границь своєї церковної провінції не тільки використовували мілітарну потугу ворогів християнства – Османів, але й нехтували юрисдикцією місцевого православного владики – Йосифа (Шумлянського), відібравши в нього значну частину його канонічної території. Врешті-врешт, ця авантюра обернулася проти самої Східної церкви, підштовхнувши львівського архиєрея до унії з Римом – так само, як наприкінці XVI ст. непродумане втручання патріарха Єремії Траноса у внутрішнє життя Київської митрополії спровокувало українсько-білоруський єпископат до переходу під зверхність Папського престолу.

3. Спроба заснування

Кам'янецької унійної єпархії в 1699-1700 роках

Перші спроби фундувати на Поділлі унійну єпархію безпосередньо пов'язні з «інституційним примушуванням» львівського владики Йосифа (Шумлянського) до єдності з Римом. У цій грі, ініційованій Апостольською столицею та королівським

⁵⁹ НМА, Ркк-89, с. 31; А. С. Петрушевич, *Сводная галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ*, Львовъ 1874, с. 194-195; I. Szaraniewicz, *Patriarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej polskiej z źródeł współczesnych (osobne odbicie z Rozpraw Akademii Umiejętności, t. VIII i X)*, Kraków 1879, s. 132-133.

⁶⁰ А. Петрушевич, *Дополнения к сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год*, Львов 1891, с. 598; М. Андрусиак, *Józef Szumlański*, s. 93.

⁶¹ D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, s. 76-77, 135.

⁶² П. Н. Батюшков, *Подолія. Историческое описание*, Санкт-Петербург 1891, с. 105-106; Е. С[ецинский], *Церковно-иерархическія отношенія Подоліи*, с. 1110.

двором, Поділля виявилось розмінною монетою, котрою вдало скористалася Унійна церква, поширивши свої впливи на Правобережену Україну, де більшість місцевого люду до початку XVIII ст. зберігала вірність православ'ю. Ймовірно, плани приєднання руських парафій Поділля в статусі окремого єпископства до Київської унійної митрополії на формально-канонічному рівні почали реалізовуватися вже в останній чверті XVII ст. Збереглися джерельно не підтвержені дані про те, що один з руських католицьких єпископів – турово-пинський владика Маркіян (Білозор), у 1680 р. титудувався також єпископом кам'янецьким⁶³. Поява титулярного унійного владика Кам'янця, ймовірно, була реакцією уніатів на заснування підконтрольної туркам «грецької» митрополії на Поділлі.

Як відомо, Оттоманська Порта офіційно передала край Польсько-Литовській державі 26 січня 1699 р.⁶⁴ На цей час Йосиф (Шумлянський), склавши Католицьке ісповідання віри ще в 1677 р., так і не виконав своєї обіцянки публічно проголосити унію. Тому київський митрополит Лев (Шлюбич-Заленський), аби не допустити повернення Поділля Православній церкві, у порозумінні з апостольським нунцієм Джованні Антоніо Давіа (1696-1700), висунув ідею утворення єпископської катедри в Кам'янці-Подільському, яку обов'язково мав посісти русин-католик⁶⁵. Ця справа спеціально обговорювалася на засіданні Конгрегації поширення віри 27 липня 1699 р. Унійний проект папський нунцій у Варшаві уважав надзвичайно перспективним, зумівши зацікавити ним частину римо-католицького єпископату (зокрема, адміністратора Кам'янецької латинської дієцезії Длужевського) та польську магнатурію (23 червня нунцій інформував кардинала Спаду в Римі про довготривалі пертрактації з магнатом Єронімом Любомирським)⁶⁶. Король Август II загалом не заперечував проти заснування ще однієї єпископської катедри в Речі Посполитій, водночас запевнивши Давіа в середині липня 1699 р. у неможливості обсадження Кам'янецького престолу «схизматиками». Аби усунути конкуренцію з боку Православної церкви, Варшавський сейм 16 вересня 1699 р. заборонив «нез'єднаним» мешкати в Кам'янці-Подільському⁶⁷ та публічно справляти там християнський культ, поставивши «людей грецької релігії» в місті фактично поза законом⁶⁸.

⁶³ *Приходы и церкви Подольской епархии*, с. 320; Е. Шцинській, *Городъ Каменецъ-Подольскій: Историческое описание*, Київ 1895, с. 119.

⁶⁴ Див.: D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim*, 1994.

⁶⁵ Б. І. Балак, *Інокентій Іван Винницький, єпископ перемиський, самбірський, сянїцький (1680-1700)*, Рим 1978, с. 290.

⁶⁶ М. Андрусак, *Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання за права для духовенства й об'єднання Церков*, „Логос”, т. 30, ч. 3 (Йорктон 1979), с. 199.

⁶⁷ Див.: L. R. Lewitter, *Intolerance and Foreign Intervention in Early Eighteenth-Century Poland-Lithuania*, „Harvard Ukrainian Studies” (далі – HUS) 5, № 3 (Cambridge (Mass.) 1981), р. 286-287.

⁶⁸ Як припускав Памфіл Батюшков, православні після цього перебралися з Кам'янця на передмістя Руські Фільварки, згуртувавшись навколо місцевої Воскресенської церкви (П. Н. Батюшков, *Подолія*, с. 150).

Заохочений добрими новинами з королівського двору, Д. Давія запропонував монархові розпочати практичні заходи щодо канонічного уконституювання Кам'янецької єпархії⁶⁹. Згідно з первісним задумом, у разі відкриття унійної катебри вона не повинна була підпорядковуватися жодному з православних владик, у т. ч. львівському. Залишалось визначити кандидатуру майбутнього владика. Очевидно, з подачі Є. Любомирського, на єпископа Кам'янця-Подільського було запропоновано поставити перемишльського владика Інокентія (Винницького)⁷⁰. На його кандидатурі особливо наполягала Апостольська столиця та нунцій у Варшаві. Проте король Август II, змушений зважати на політичну ситуацію та клієнтельні інтереси шляхти, вагався, приймаючи суперечливі рішення. Згідно з «Рукописом» Лева (Кишки), в липні 1699 р. монарх видав номінаційну грамоту на Кам'янецьку катедру Мелетієві (Дорошковському), архимандритові Ліщинського монастиря⁷¹. Одночасно ходили поголоси, що Август II обіцяв передати Поділля Йосифові (Шумлянському). Проте в середині серпня 1699 р. він усе ж номінував кам'янецьким адміністратором Інокентія (Винницького)⁷².

Протягом наступних пів року, до своєї смерті 26 лютого 1700 р., Винницький виконував обов'язки адміністратора руських парафій Поділля. За підтримки Длужевського, Інокентієві вдалося спровадити до Кам'янця двох монахів-уніатів, і їм 25 вересня 1699 р. було передано церкву Св. Йоана Хрестителя. Від імені Винницького міські парафії очолили двоє василіан – Петроній (Камінський), катедральний проповідник з Перемишля, та Дометіан (Хоткевич), ігумен монастиря в Колодці. Водночас, з огляду на віддаленість Поділля від Перемишльської єпархії, владика Інокентій не заперечував проти хіротонії канонічного кам'янецького єрарха. На його думку, поставлення сюди унійного владика було необхідне передовсім з огляду на потребу утвердження в регіоні «щойно запровадженої святої єдності [з Римським престолом] [...], оскільки клир і люд [ще] не обізнані з [правдами] католицької унії»⁷³. У листі до котрогось зі шляхтичів від 23 лютого 1700 р. Винницький намагався заручитися підтримкою впливових осіб, аби обрати достойного кандидата на катедру Кам'янця. Як уважав перемишльський єпископ, це міг бути один з ченців-василіан Битенського монастиря, «відданий Католицькій церкві та Речі Посполитій»⁷⁴. У Битені, ймовірно, і передбачалося здійснити його хіротонію.

⁶⁹ *Архивъ ЮЗР*, ч. 1, т. 4, 1871, с. 122-123, док. № LIX. Невдалу спробу Йосифа Шумлянського відновити свій контроль над православними храмами Кам'янця-Подільського описують: Г. Лужницький, *Українська Церква*, 1954, с. 405; М. Andrusiak, *Józef Szumlański*, s. 114-115; Т. Śliwa, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1696*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, Poznań; Warszawa 1974, s. 461.

⁷⁰ Б. І. Балик, *Інокентій Іван Винницький*, с. 291.

⁷¹ «Рукопис» Лева (Кишки). ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 413, с. 216.

⁷² Б. І. Балик, *Інокентій Іван Винницький*, с. 292.

⁷³ *Otoli dla utrzymania swiezo tam w tamtych kraiach wprowadzonej jedności święt[ey] [...], ile clero et populo non [...] fundato in rebus unionem catholicam concernentibus*. Archiwum Państwowe w Lublinie, Chelmski Konsystorz Greckokatolicki (далі – APL, ChKGK), sygn. 1222, k. 22, 31 v.

⁷⁴ APL, ChKGK, sygn. 1222, k. 31 v.

Проте плани Інокентія (Винницького), з огляду на його смерть наприкінці лютого 1700 р., не були реалізовані. Наступник Інокентія на Перемишльській кафедрі – Юрій (Винницький) – отримав єпископські свячення лише на початку червня того ж року, а до того адміністратором вакантної єпархії був холмський владика Гедеон (Война-Оранський, 1693-1709)⁷⁵. Видається малоімовірним, аби вони опікувалися також далеким Поділлям. Не випадково у листі до кардинала Міхала Радзейовського, написаного відразу ж після смерті Інокентія (Винницького), митрополит Шлюбич-Заленський виявляв стурбованість долею унії в регіоні, котра, на думку митрополита, може за таких обставин «хилитися до упадку». Предстоятель з'єднаної з Римом Руської церкви побоювався, що коли в Кам'янці не буде унійного владика («законного єпископа»), то мандрівні «грецькі єрархи з Волощини» впливатимуть на духовне життя подільських русинів⁷⁶.

Незважаючи на відчайдушні спроби Риму й Варшави не допустити повернення Поділля під юрисдикцію Йосифа (Шумлянського), у вересні 1699 р. він таки вибрався до Кам'янця, надалі вважаючи місто однією з трьох катедральних столиць Львівської єпархії. Подорозі православний єрарх відвідав сеймик шляхти Подільського воєводства, що розпочався 18 вересня в Окопах Святої Трійці за участю шляхти, котра очікувала на евакуацію турків з Кам'янця. 22 вересня Шумлянський разом з католицьким священником Єжи Шорнелем відслужив вдячну Літургію за перемогу над «ворогом християнства» у каплиці Святоїцького форту, і того ж дня разом з військом подався до столиці Поділля⁷⁷. У місті владика Йосиф намагався силою опанувати міські церкви (зокрема храм Св. Йоана Хрестителя), але його акція зазнала невдачі. Річ у тім, що незадовго до цього, в липні місяці, Август II попередив королівських комісарів про заборону львівському єпископові з'являтися в місті. Водночас монарх поставив перед Шумлянським вимогу поновно скласти Католицьке Ісповідання віри, а також схилити до єдності з Римом тих русинів, котрі мають намір повернутися до Кам'янця чи оселитися там⁷⁸. Тож не дивно, що на вістку про прибуття в місто Шумлянського королівські урядники, покликаючись на сеймову конституцію (яка вимагала, аби «w tym mieście ludzie religii greckiey disuniti mieszkać nie mają»⁷⁹), 25 вересня опечатали всі руські храми та змусили єпископа Йосифа покинути столицю Поділля. Водночас Предтеченську церкву, яку православний владика спробував захопити, подільський

⁷⁵ Б. І. Балік, *Інокентій Іван Винницький*, с. 293, 328-329. Ширше діяльність Войни-Оранського як пастиря описує: А. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810: Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 96-98.

⁷⁶ А. Kossowski, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII-XVIII w. w świetle źródeł archiwalnych*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji X. biskupa Mariana Leona Fulmana*, cz. 3, Lublin 1939, s. 102-103.

⁷⁷ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008, s. 36.

⁷⁸ *Tak pilno żądamy po uprzejmościach i wiernościach waszych, żebyście nie pozwalali ullo imaginabili modo, aby tam schizma wcisnąć się miała i żebyście nie dopuszczali possessyji pomienionemu Wielebnemu episkopowi [Józefowi Szumlańskiemu] tych cerkiew pokądby publicam coram clero populo utriusque ritus nie odnowił fidei professionem, i pokądby poprzyjęzionej już od siebie pospółstwa nie ogłosił unii*. Цит. за: R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 39).

⁷⁹ *Volamina legum*, т. 6, 1860, s. 35.

генерал Мартин Контський передав ченцям-василіанам, котрих надіслали сюди з Перемишльської єпархії⁸⁰. Не допомогли ані дипломатичне втручання молдавського господаря, ані сеймові протести шляхти Київського воєводства, що домагалася анулювання постанови про заборону православним мешкати в Кам'янці⁸¹.

Повернення Поділля до складу Львівської єпархії стало можливим лише після офіційного проголошення Йосифом (Шумлянським) унії в червні-липні 1700 р.⁸² Наприкінці літа Шумлянський знову вибрався до Кам'янця. 29 серпня він прибув у місто, скликав помісний собор місцевого духовенства, провів засідання духовного суду та рукоположив одного з клириків⁸³. Як свідчать протоколи засідань Львівської консисторії, того дня інститор владики о. Йосиф Гостовський, за участю «отця намісника і офіціала катедри нашої кам'янецької», розглядав при «церкві Пресвятої Трійці» справу о. Івана Площанського, вікарія місцевого храму Св. Миколая⁸⁴. Щоправда, ця подорож Шумлянського на Поділля виявилася не менш напруженою, аніж у 1699 р. Львівський єпископ наштотхнувся на опір місцевої королівської адміністрації та магістрату, які зірвали спробу єпископа опанувати руські церкви Кам'янця. Відповідно до заборони сейму, він був випроваджений з міста урядовими комісарами, а міські храми знову опечатані⁸⁵.

Унію в Кам'янці не без труднощів⁸⁶ офіційно запровадили лише 1703 р. на помісному соборі, який відбувся тут 15 липня. Першим генеральним намісником Кам'янецького крилосу-офіціалату львівський владики він номінував (не пізніше 1703р.) свого брата Кирила (Шумлянського), ігумена Угорницького монастиря⁸⁷. Натомість на решті території Поділля юрисдикція Шумлянського поширювалася

⁸⁰ Згадані події описано в: В. Антонович, *Що принесла Україні унія. Стан Української Православної Церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.*, Вінніпег 1991, с. 38-39.

⁸¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 39-40.

⁸² Обставини відкритого переходу Йосифа (Шумлянського) на унію розглядаються в: J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der Altesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, bd. 2, Wien 1880, s. 340-341.

⁸³ НМА, Ркк-89, с. 1, 7, 11, 15-16, 22, 106.

⁸⁴ НМА, Ркк-59, арк. 11 зв.

⁸⁵ M. Andrusiak, Józef Szumlański, s. 114-115.

⁸⁶ Див. протестацію, подану Шумлянським наступного дня до Кам'янецького гродського суду: *Albertum Kucharski et Michaellem Dąbrowski aliosque, ipsi de nominibus et cognominibus melius notos, mutuos facti infrascripti cooperatores, questus estque protestatus in eo, quod cum illustrissimus episcopus, dominus suus, privilegiato jure et ordine visitando diaecesiam suam praesentem Camenecensem Podoliae, quin potius cinservandae ergo et ampliandae nostrum clerum et populum sanctae unionis huc, Camenecum, advenisset et solenni et numerose nobilitatis introductus comitatu, jurisdictionem suam omni securitate, constitutionibus et privilegiis serenissimorum regum Poloniae vallatam, fundasset, eandemque convocato et in unum congregato diaecesis ejusdem clero, juxta practicatam regalem exercuisset, et innato suo circa bonum ecclesiae in exercitio cleri conservandae, ergo corroborandae et plus ultra ampliandae sanctae unionis studio, securitate publica et domestica immunitateque ecclesiastica, constitutionibus et privilegiis praevisa, munitus, nihil sibi cleroque suo mali et adversi a quopiam eveneri sperasse, defundasset. Архивъ ЮЗР, ч. I, т. 4, с. 219, док. № С. Див. також док. № ХСІХ, с. 217-218.*

⁸⁷ *Архивъ ЮЗР, ч. I, т. 4, с. 217-220, док. № ХСІХ-С. Про єпархіальний собор у Кам'янці згадують: М. Andrusiak, Józef Szumlański, s. 122; Т. Śliwa, Kościół unicki w Polsce, s. 460-461.*

поступово⁸⁸, й остаточно святоюрські пастирі утвердилися тут лише в серпні 1712 р., коли відбувся офіційний вступ («інгрес») на Кам'янецьку катедру наступного львівського єпископа – Варлаама (Шептицького, 1710-1715)⁸⁹.

Проект утворення на Поділлі унійного владитства у 1781-1793 роках

Поява в останній чверті XVIII ст. у середовищі руського унійного єпископату митрополії та панівної еліти Речі Посполитої нового проекту заснування Кам'янецького владитства збіглася у часі зі змінами на Святоюрському престолі. Навесні 1779 р. у Радомишлі помер київський митрополит (1778-1779) і львівський єрарх (1748-1779) Лев (Шептицький)⁹⁰. Тимчасовими адміністраторами єпархії стали три її генеральні офіціали (щодо Поділля ці обов'язки виконував кам'янецький крилошанин Михайло Радевич). І лише згодом Римська Апостольська столиця, за погодженням з Віденським двором, булою Пія VII з 1779 р. номінувала адміністратором єпархії світського священника Петра Білянського. Протягом декількох наступних років Білянський був втягнутий у затяжний конфлікт з Василіанським чином і крилошанами⁹¹, які не погоджувалися на його номінацію. Лише у 1781 р. кандидатура Петра Білянського була погоджена Австрією й Річчю Посполитою, що відкрило дорогу до його хіротонії⁹² як правлячого ординарія для обидвох – галицької й подільської – частин Львівської

⁸⁸ Присутність єпископських комісарів на Поділлі джерела фіксують у 1709 р. у таких локальних осередках церковної адміністрації, як Зінків, Меджибіж і Сатанів (НМА, РкЛ-175, арк. 5, 11-11 зв., 14 зв.-17, 18, 27-27 зв.).

⁸⁹ І. Рудович, *Єпископы Шептицкий*, „Богословский Вѣстникъ”, т. 2, вып. 2 (Львѡвъ 1901), с. 118.

⁹⁰ Д. Блажейовський, *Єрархія Київської Церкви (861-1996)*, Львів 1996, с. 254, 270; О. Жеплинська, *Портрети Лева Шептицького у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького*, „Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького”, № 6(11) (Львів 2008), с. 170-181; А. Тимошенко, *З історії Уніатської Церкви на Київщині (XVI–XIX ст.)*, Київ 1997, с. 33; І. Рудович, *Коротка історія Галицько-Львівської єпархії. (На основі грецьких жерелъ и иншихъ новѣйшихъ пѣдручникѡвъ)*, Жовква 1902, с. 45-48; Cl. Chodykiewicz, *Dissertationes historico-criticae manuscriptum. 1787* (НМА, РкЛ-128, арк. 41 зв.-42, 61 зв.-62 зв.); J. Pelesz, *Geschichte der Union*, bd. 2, Wien 1880, s. 672-676.

⁹¹ В одному зі своїх листів, датованих 1781 р., Петро Білянський описує гнітючу для нього атмосферу інтриг на Святоюрській горі, зауважуючи, що *кожен з членів капітули хоче бути владикою; [брати] П'ясецькі хотіли [навіть] вчинити якесь заворушення [супроти мене]*. Російський державний історический архив (Санкт-Петербург) (далі – РГИА СПб), ф. 823, оп. 3, Д. 593, Л. 295-296.

⁹² Двомовний чин хіротонії Петра Білянського в катедрі Св. Юра 12 вересня 1781 р. опубліковано: *Ritus et ceremoniae in consecratione Illustrissimi et Reverendissimi Domini Petri Bielanski Episcopi Leopoliensis Haliciensis et Camenecensis... in ecclesia Cathedrali Leopoliensi tituli S. Georgii Martyris die 12 septembris v. S. anno 1781 feliciter peracta observatae – Чинъ на поставленіє єпископа въ посвященіи Преосвященнаго его милости Куръ Петра Білянскаго, єпископа Лвовскаго, Галицькаго и Каменецкаго... въ церкви столечной святаго великомученика Георгія Лвовской мѣсяца септемврія дня ві. аѣѣа года, благопосѣбно совершеномъ, оупотребленъ*, Львѡвъ 1781. (На початку XX ст. один із стародруків зберігався у Музеї Подільського церковного історико-археологічного товариства: Е. Східинській, *Музей Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (быв. Древнехранилище Историко-статистическаго Комитета)*, т. 1, Каменець-Подольськ 1904, с. 90, № 148). Водночас в актовій книзі Радомишльської митрополічної консисторії хіротонія Білянського у Львові, здійснена митрополитом Смогоржевським, датована 15 лютого 1782 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1040, оп. 1, спр. 1, арк. 86).

епархії⁹³. Дворічна вакантність Святоюрського престолу, без сумніву, була тим суб'єктивним фактором, що актуалізував уже призабутий на той час проект фундації окремої Кам'янецької епархії, та радикалізував територіальні претензії на Поділля сусідніх унійних владик.

Проект заснування унійної катедри в Кам'янці слід також розглядати у ширшому контексті реформ, ініційованих у Речі Посполитій наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст. Серед справ, що розглядалися Чотирилітнім сеймом 1788-1792 рр.⁹⁴, важливе місце посідали релігійні питання. Окрім проекту утворення незалежної від Московського патріархату Православної церкви, передбачалася можливість структуризації Католицької церкви обидвох обрядів – Латинської та Унійної, а саме утворення спільної для русинів і «ляхів» епархії⁹⁵. 26 липня 1790 р. на засіданні сейму київський унійний митрополит, після майже двохсотлітнього очікування, та незважаючи на опозицію латинського єпископату, таки отримав крісло сенатора Речі Посполитій⁹⁶. Реорганізація церковних структур серед іншого передбачала перекроювання епархіальних границь і «раціоналізацію» канонічної території всіх без винятку суфраганій українсько-білоруської Київської митрополії⁹⁷.

Територіальні претензії луцького владика. Відсутністю у Львові канонічного пастиря першим скористався луцький унійний владика Кипріан Стецький (1777-1787). Про його спроби поширити свою юрисдикцію на Поділля довідуємося з листа Петра Білянського до митрополита Язона (Смогоржевського, 1780-1788), датованого 7 березня 1781 р. Владика інформував свого предстоятеля, що «минулого року [луцький єпископ] без жодного відома Кам'янецької адміністрації рукоположив двох не гідних священничого сану дяків, які досі навчаються при [офіціалові о. Михайлу] Радевичу; ще двох таких самих [клириків Стецький] висвятив у Дубні під час контрактів. [Він] так зворохобив всю Кам'янецьку епархію, що, оминаючи адміністрацію [львівського владика] і сплачуючи своїм колятором, з їх відома самих

⁹³ Загальні біографічні відомості про Білянського можна знайти в: Д. Блажейовський, *Ієрархія*, с. 270; І. Рудовичь, *Коротка історія*, с. 48-49; Cl. Chodykiewicz, *Dissertationes historico-criticae*, арк. 62 зв.-64; J. Pelesz, *Geschichte der Union*, bd. 2, s. 676-682; M. Wąsowicz, *Bieleński Piotr*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 34-35.

⁹⁴ Однією з найкращих робіт з історії сейму 1788-1792 рр. є монографія: W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1-2, Warszawa 1991.

⁹⁵ В. Кумор, *Проект організаційного з'єднання Коścioла латинського і уніцького в Польщі в 1789 року*, w: *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin 1989, s. 11-19.

⁹⁶ *Volamina legum*, t. 9: *ab anno 1782 ad annum 1792*, Kraków 1889, s. 175-176. Див. також: K. Paździor, *Dopuszczenie metropolity unickiego do senatu w 1790 r. Studium polityki wyznaniowej Sejmu Czteroletniego*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 91 (1999), s. 241-266. Текст промови митрополита Теодозія (Постоцького) з нагоди отримання ним сенаторського крісла: *Podziękowanie Nayiasniejszemu Panu y Nayiasniejszym Seymującym Stanom przy pozwoleniu na zawsze zasiadania w Senacie przez Jaśnie Wielmożnego Jmci Xiędza Teodozjusza Rostockiego, arcy-biskupa kiiowskiego metropolitę całej Rusi, kawalera Orderu Świętego Stanisława, dnia 9 września 1790 roku uczynione*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Sejmu Czteroletniego, t. 9, k. 169-170 v. (http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb/Przemowienie_gid_267960_cid_1095.htm).

⁹⁷ В. Кумор, *Проектowanie reorganizacji Kościoła w Rzeczypospolitej obojga Narodów z 1790 r.*, w: *Ecclesia Poznanensis. Opuscula Mariano Banaszak septuagenario dedicata*, Poznań 1998, s. 111.

неуків [поставляя на парафії]»⁹⁸. 19 травня 1781 р. стурбована Конгрегація поширення віри повідомляла своїм нунціям у Відні та Варшаві про «різні непорозуміння між руським єпископом Луцька Кипіаном Стецьким і генеральним вікарієм Радевичем (у тексті помилково фігурує як Каденич. – *I. C.*), надісланого Віденською нунціатурою для адміністрування Кам'янецькою єпархією». Римським кардиналам стало відомо, що луцький владика висвячував єреїв з Поділля для парафій, які віддавна належали до Львівської катедрі. У свою чергу, офіціал Михайло Радевич не допускав цих клириків до богослужень у храмах, хоча вони й були легітимно презентовані місцевими коляторами⁹⁹.

Протягом наступних місяців римська конгрегація принаймні двічі турбувала обидвох нунціїв «у Кам'янецькій справі», звертаючи особливу увагу на необхідність з'ясування канонічного статусу титулу «кам'янецький єпископ», яким володів львівський владика¹⁰⁰. Врешті-решт, 1 вересня 1781 р. Папський престол, вражений «неприємною практикою» («*cattivi saggi*») луцького владика на Поділлі (який серед іншого забороняв намісникам-деканам контактувати з адміністратором Кам'янецького крилосу-офіціалату Радевичем), наказав київському митрополитові вжити необхідних «юридичних процедур» проти Кипріана (Стецького)¹⁰¹. Незважаючи на це, луцький єпископ у середині 1780-х рр., будучи «небезпечно хворим», продовжував «таємно» домагатися подільських парафій. У середині січня 1787 р. стурбований Смогоржевський навіть радив Петрові Білянському здійснити низку заходів (зокрема у Львівському губернаторстві), аби запобігти невідганному для нього розвитку подій¹⁰². Проте напередодні Різдва 1787 р. Кипріан (Стецький) переставився, а про зацікавлення його наступника на Луцькій катедрі Михайла (Стадницького, 1787-1797)¹⁰³ Кам'янецьким крилосом-офіціалатом тогочасні джерела не інформують.

Для отримання контролю над Поділлям Стецький намагався заручитися підтримкою вищих достойників Речі Посполитої, у т. ч. членів Постійної ради («*Consiglio Permanente*»), маршалка сейму («*Maresciallo del detto Consiglio*») Храповицького та самого короля¹⁰⁴. У травні 1785 р. владика Кипріан надіслав

⁹⁸ *Że w roku przeszłym diakow takich dwóch bez żadney wiedzy administracyi kamienieckiey poświęcił, którzy do dziś dnia uczą się pxy x. Radewiczu, i że nie godni [kapłańskiemy sutany]. I jeszcze dwóch takich samych poświęcił w Dubnie w czasie kontraktów, y tak poburzył całą diecezyę kamieniecką, że pomiiając administracyę y oplacając się swoim kollatoróm, y za ich instancyą same nieuki żywą się ruszyli.* РГИА СПб, ф. 823, оп. 3, ед. хр. 593, л. 301-302 об.

⁹⁹ *le differenze insorte fra Monsignor Cipriano Stecki, Vescovo Ruteno di Luceoria e il Vicario Generale Kadenicz, deputato dalla Nunziatura di Vienna, per motivo dell'amministrazione della Diocesi di Kamienieck. Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes,* edit. A. G. Welykyj (далі – *Litterae SCPF*), vol. 6: 1778-1790, Romae 1957, p. 120-121, док. № 2781-2782.

¹⁰⁰ *Litterae SCPF*, Vol. 6, p. 125-128, док. № 2788, 2791.

¹⁰¹ *Litterae SCPF*, Vol. 6, p. 129, док. № 2794.

¹⁰² ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 146, арк. 66.

¹⁰³ Див.: Д. Блажейовський, *Ієрархія*, с. 265.

¹⁰⁴ *Litterae SCPF*, Vol. 6, p. 204-205, док. № 2906.

Станіславові-Августу і сейму меморіал, домагаючись рішення про передачу йому Кам'янецької «епархії». Своє прохання він пояснював тим, що «в 1783 р. від Луцької єпархії були відібрані вісім деканатів, котрі налічували близько 200 парафій, та приєднані до Львівського владичтва». Натомість у межах Речі Посполитої залишилися більшість церков Кам'янецького крилосу-офіціалату, котрі продовжували перебувати під юрисдикцією Білянського.

Аби усунути цю «несправедливість», Стецький і пропонував королю «в нагороду за покривдане Луцьке єпископство» перебати йому сусідні унійні парафії Поділля. Він покликався на приклад зазбручанських церков Кам'янецького крилосу-офіціалату, що раніше перебували в межах колишнього Червоногородського повіту Подільського воєводства, а тепер безпосередньо адмініструвалися офіціалами Білянського з Галичини. Легітимізуючи перед монархом свої територіальні претензії, Стецький звертав увагу на «інтереси вбогого руського духовенства, котре мусить звертатися у своїх справах до віддаленого Львова». Луцький владика так само наголошував на незручностях, пов'язаних з навчанням подільських клириків нібито у духовній семінарії у Львові, та неприйнятну з державної точки зору практику надсилання пастирського податку катедратик (котрий сплачували священники Кам'янецького крилосу-офіціалату) до скарбниці Петра Білянського¹⁰⁵.

Домагаючись Поділля, Стецький аргументував це необхідністю «компенсації» Луцькій кафедрі втрати нібито «майже двохсот церков», відібраних у неї на користь Львівського владичтва (насправді, як свідчать матеріалами візитацій, до Австрії перейшли шість намісництв (Брідське, Волочиська, Залозецьке, Збаразьке, Лешнівське та Олеське) з всього 117 унійними храмами¹⁰⁶). Волинський єрарх, з метою дискредитації Білянського, також поширював неправдиву інформацію про навчання аж у далекому Львові для клириків з Поділля, ігнорування Білянським своїх пастирських обов'язків щодо тамтешнього духовенства¹⁰⁷. Між тим кандидати до священства навчалися не у столиці Галичини, при місцевих консисторіях у Барі та Кам'янці. За іронією, саме в 1782-1785 рр. за ініціативи й почасти особистої участі львівського владика відбулася генеральна візитація практично усіх унійних церков Поділля¹⁰⁸. Так само не мав рації Стецький щодо «узурпації» Білянським південних районів Луцької єпархії, адже протягом 1772-1783 рр. вони продовжували

¹⁰⁵ ЦДА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 41-41 зв.

¹⁰⁶ *Acta Visitationis Generalis sub felici Regimine Illustrissimi Excellentissimi ac Reverendissimi Petri Bielański, Leopoliensis, Haliciensis et Cemenecensis Episcopi; per Decanatus Brodensem, Olscensem, Leszniowie[nsem], Zaboziace[nsem], Zbarażensem et Woloczysce[nsem] vigore intro contentorum expeditae. 1783-1784.* НМА, РКА-27, с. 1-758.

¹⁰⁷ ЦДА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 42-42 зв. (копія листа), 57-58 (оригінал).

¹⁰⁸ *Acta Visitationis Generalis Ecclesiarum in Decanatus Officii Barenensis Diaeceseos Camenecensis Podoliae sitarum Pascente Graeget Christi Illustrissimo E[x]cel[lentissimo] et Rev[erendissimo] Domino Petro Bielański, Episcopo Leopoliensi, Haliciensi et Camenecensi Podoliae Per Perillustrem R[e]v[erendissimo]m Dominum Georgium Trochliński, Canonicum Cathedralem Leopoliensem, Curatum in Ihnatouce, Delegatum G[ene]r[al]em Visitatorem Peractae Anno Domini 1782 et 1783.* НМА, РКА-26, арк. 1-892.

підлягати владиці Кипріану, і лише в 1782 р., за наполяганням австрійських властей, були приєднані до Святоюрської катедрі¹⁰⁹. До такого рішення Віденський двір підштовхнула поведінка самого луцького єрарха. За інформацією Білянського, він не налагоджував співпраці з місцевою австрійською адміністрацією (зокрема з Брідським циркулярним урядом), ігнорував розпорядження губернiального уряду у Львові та не призначив для окупованої Габсбургами 1772 р. частини своїх єпархії окремого генерального намісника, як цього вимагала політична ситуація й душпастирські потреби місцевого люду¹¹⁰.

Справа набула неприємного для луцького владики розголосу. Він змушений був виправдовуватися перед Смогоржевським, що не оскаржував Петра Білянського і відверто не вимагав від нього подільських церков. Водночас владика Кипріан продовжував наполягати на справедливості й слушності свого прохання до королівського двору про «винагороду» за втрачені волинські церкви коштом Кам'янецького крилосу-офіціалату, адже його опонент за час австрійського панування суттєво збільшив територію своєї єпархії¹¹¹. У листі до митрополита Смогоржевського від 16 липня 1785 р. Петро Білянський писав, що луцький владика «здивував [його] своїми претензіями», а особливо тим, що в «Кам'янецькій справі» звернувся не до свого канонічного зверхника – предстоятеля Руської церкви, а до Постійної ради («Rady Nieustajacey»).

Василіани – претенденти на Кам'янецьку катедрu. Якщо луцький єпископ прагнув приєднати Поділля до своїх волинських парафій, то для інших претендентів цілком прийнятним був проект утворення окремої Кам'янецької єпархії. Вони всілякими способами намагалися здобути владичу митру, іноді для досягнення своєї мети не гребуючи цілком світськими методами. Тогочасні джерела згадують лише двох кандидатів на Кам'янецьку владичу катедрu – о. Йосафата (Охоцького), консультора Покровської провінції Василінського чину й водночас «ректор» Любарської обители, та о. Фізикевича, ігумена Канівського монастиря. Не пізніше середини травня 1781 р. ченці-василіани зверталися до Варшавської нунціатури з проханням надати Охоцькому титул «коад'ютора з наступним успадкуванням» для адміністрування подільськими парафіями¹¹². Очевидно, тодішній любарський ігумен

¹⁰⁹ Див. чорновик пастирського послання Петра Білянського з 14 лютого 1782 р. до духовенства і вірних Луцької єпархії, що проживали в межах австрійської Галичини. У ньому владика, покликаючись на отриманий від Римської Апостольської столиці 20 січня того ж року дозвіл, оголосив, що «ми згадану частину Луцької єпархії без найменшого зволікання взяли в наше пастирство». Для цього регіону тепер уже Львівського владичтва передбачалося номінувати окремого офіціала, підлеглого безпосередньо Білянському (ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 3055, арк. 199).

¹¹⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 42 зв. (копія листа), 57 зв. (оригінал).

¹¹¹ ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 39-40.

¹¹² *Dall'altra copia di supplica, che qui pure le accludo, V. S. vedrà la petizione avanzata dal P. Giosafat Janczycki, Basiliano, Abbate del Monastero Ovrucense, per ottenere un Coadiutore con futura successione in persona del P. Giosafat Ochocki, consultore della Provincia di Polonia, e Rettore del Monastero Lubarense. Litterae SCPP, Vol. 6, p. 121, док. № 2782.*

тривалий час не полишав надій на номінацію. Серед шляхти Правобережної України ще взимку 1793 р. ширилися поголоси (які доходили й до Петра Білянського), що митри кам'янецького владики «для якогось василіанина» домагався ігумен Овруцького монастиря о. Йосафат (Янчинський)¹¹³.

Іншим претендентом на кам'янецьку митру був ігумен Канівського монастиря о. Фізикович, який перебував у приязних стосунках з королем Станіславом-Августом Понятовським (1764-1795). Як довідуємося з його листа до короля від 10 березня 1790 р., Фізикович минулого року навіть отримав номінаційний привілей на Кам'янецьку єпархію. Василіанин сподівався, що сейм Речі Посполитої виділить для утримання проєктованого владцтва 12 тис. польських золотих, адже колегія єпископів (*Collegium Episcoporum*) на той час уже дала свою згоду на його фундацію. Канівський ігумен, як королівський номінат, справді був близький до поставлення на подільську катедру, очікуючи лише на остаточне рішення Чотирилітнього сейму¹¹⁴. Однак депутати так і не наважилися відкрити нову унійну катедру, й після 1790 р. Фізиковича як претендент на Кам'янецький престол більше не згадується.

Позиція Папського престолу, унійного єпископату та королівського двору. Уперше Конгрегація поширення віри обережно підтримала ідею номінації для Кам'янця окремого єпископа на початку липня 1785 р.¹¹⁵ Королівський двір не поспішав з прийняттям рішення щодо Кам'янецької «єпархії», адже це потребувало політичних консультацій з Віденським двором та узгодження з львівським єпископом, який резидував у межах Австрійської монархії й був підданим династії Габсбургів¹¹⁶. Тому, наприклад, ідея Кипріяна (Стецького) про приєднання до Луцького катедри Кам'янецької «єпархії» не знайшла ширшої підтримки на королівському дворі. Серед оточення монарха домінувало переконання, що унійні парафії на Поділлі й без того «дуже добре урядуються своїм пастирем», тобто Білянським, який «навідує своїх овечок і візитує їх». Обивателі воєводства, як доповідали Понятовському, були цілком задоволені з духовної опіки львівського владики та «загального спокою», що панує в руських парафіях краю. Тому запровадження «якихось новин чи змін» у канонічному статусі Унійної церкви на Поділлі Варшавою не віталася¹¹⁷. Маршалок Постійної ради Юзеф Храповицький, аби уникнути непорозумінь з рештою унійного єпископату, залишив без розгляду меморіал луцького владики, надіславши 31 травня 1785 р. інформацію про нього митрополитові Смогоржевському. Найближче оточення Станіслава Понятовського очікувало, що предстоятель Руської церкви та

¹¹³ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 318, арк. 1-2.

¹¹⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzK), № 725, s. 757-758.

¹¹⁵ *Litterae SCPF*, Vol. 6, p. 204-205, док. № 2906.

¹¹⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 13-14 зв. (лист латинського архієпископа-номіната до короля від 17 листопада 1785 р.).

¹¹⁷ Див. лист латинського архієпископа Львова Фердинанда-Онуфрія Кіцького (1780-1797) з Варшави до Петра Білянського від 17 листопада 1785 р.: ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 8-9 зв.

Римська Апостольська столиця самостійно, без втручання світської влади, приймуть рішення в цій справі¹¹⁸. У свою чергу, митрополит повідомив про меморіал Стецького львівського єпископа, обурюючись, що луцький архиєрей без погодження з ним таємно вдався до такого кроку.

Унійний єпископат Руської церкви підтримав Петра Білянського у «Кам'янецькій справі» лише частково. З огляду на появу нових політичних кордонів та труднощі в здійсненні львівським владикою своєї юрисдикції на Поділлі, київський митрополит Язон (Смогоржевський)¹¹⁹ бачив розв'язку в фундації тут нової унійної єпархії або ж, як тимчасове вирішення, у номінації генерального вікарія (офіціала), підпорядкованого митрополитові, що нейтралізувало б претензії луцького владика на подільські намісництва¹²⁰. Отримавши інформацію про «Кам'янецьку справу» від обидвох владик (луцького і львівського), київський митрополит сформулював свої пропозиції вищим достойникам Речі Посполитої, надіславши, зокрема, свою відповідь маршалку Ю. Храповицькому. Не пристаючи до жодної зі сторін конфлікту, Смогоржевський пропонував королівському двору не поспішати з реалізацією проекту фундації Кам'янецької єпархії. Він покликався на ймовірну негативну реакцію Відня, погіршення політичного іміджу в Галичині Петра Білянського та зменшення впливу предстоятеля Унійної церкви на підлегалі йому єпархії, що опинилися в складі Австрії.

Як тимчасове вирішення, митрополит пропонував Варшаві погодитися на призначення Білянським у Кам'янецький крилос-офіціалат свого «субделегата» («піднамісника»). Під цим урядом, припускаю, малася на увазі духовна особа з титулом вікарного єпископа. Така розв'язка усувала більшість проблем, пов'язаних з належністю Поділля до «закордонного пастиря». «Субделегат» мав право висвячувати місцевих клириків (у такому разі вже не було потреби спроваджувати їх до Святоюрської катедри), збирати церковні податки (які раніше надходили до львівської єпископської скарбниці), брати участь у святительських чинностях митрополита Смогоржевського, безпосередньо підпорядковуючись йому. Водночас луцький владика втратив би можливість претендувати на Поділля, адже в такому разі місцевими парафіями адміністрував би підданий Речі Посполитої¹²¹.

На своєму зібранні («congressus») у Варшаві 17 вересня 1790 р. унійні владики ухвалили декларацію «*Exdivisio Dioecesium*». Вона хоч і наголошувала на традиційній належності Поділля до Святоюрської катедри, проте визнавала потребу фундації

¹¹⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 41 зв.-42.

¹¹⁹ Див. про нього: А. А. Zięba, *Smogorzewski Jason h. Junosza (1715-1788)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, т. 39, Warszawa; Kraków 1999-2000, s. 216-225.

¹²⁰ *Epistolae Jasonis Junosza Smogorzewskiy, metropolitae kioviensis catholici (1780-1788)*, edit. A. G. Welykyj, Romae 1965, р. 398-399, док. № 213. Обидва плани щодо врегулювання канонічного статусу Поділля невдовзі стали відомими й Петрові Білянському (ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 5).

¹²¹ ЦДІА України у Львові, ф. 491, оп. 1, спр. 29, арк. 40-40 зв.

Кам'янецького владництва, хоча б з огляду на існування тут понад 800 унійних церков¹²². Від імені єпископату декларацію представив королю митрополит Теодозій (Ростоцький, 1788-1805)¹²³. Він заявив, що реформи Чотирилітнього Сейму цілком відповідають «інтересам унійного обряду», та погодився на утворення в межах Речі Посполитої) двох нових суфраганій Київської митрополії – Кам'янецької та Полоцької. Як компромісний варіант, у разі відсутності необхідного матеріального утримання, передбачався поділ Кам'янецького крилосу-офіціалату між сусідніми уійними єпархіями¹²⁴.

«Волинська тривога» 1789 р. та справа Кам'янецької уійної єпархії на Чотирилітньому сеймі¹²⁵. У 1789 р. на території Волині й частково Поділля виникла напружена ситуація (т. зв. вибухла т. зв. Волинська тривога), що загрожувала перерости в селянське повстання. Спровокувати заворушення спочатку намагалася Росія, в т. ч. за підтримки руського духовенства¹²⁶. Водночас різні шляхетські угруповання скористалися Волинською тривоگوю в своїх цілях, розпускаючи в краї неправдиві поголоси про участь православного та уійного клиру і ченців у підготовці повстання проти польського панування на Правобережжі. Для дестабілізації ситуації нобілітет серед іншого використовував болючу для нього та Католицької церкви пам'ять про Коліївщину, гайдамаків-«різунів» та

¹²² *Dioecesis Camenecensis tam ampla, ut supra 800 ecclesias numeret, an semper penes Episcopos extraneos Leopolienses permanebit, nec ne? Necessaria pariter esset decisio comitiorum, quia si semper penes Episcopos Leopolienses non manebit, fundatio nova pro Episcopo Camenecensi assignari deberet aut Dioecesis Camenecensis exdividenda esset. Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Theodosii Rostockij, Heraclii Lisowskyj, Gregorii Kochanowicz, Josaphat Bullbak (1788-1838)*, edit. A. G. Welykyj, Romae 1980, p. 79, док. № 17.

¹²³ Стислі біографічні відомості про Ростоцького наводить: А. Winiarz, *Rostocki Tadeusz, w zakonie Teodozy, h. Juńczyk (1725-1805)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 32, Wrocław; Warszawa; Kraków 1989-1991, s. 171-173.

¹²⁴ Каміл Паздзьор уважає, що проект владик був значно прогресивнішим за пропозицію сейму, однак вони зіткнулися з очевидними труднощами в проектуванні змін єпархіальних границь, адже це потребувало досконалого знання тогочасних методів картографії та доброї обізнаності з географічним розташуванням підлеглих їм парафій (К. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 148-149).

¹²⁵ На проект утворення Кам'янецької уійної єпархії, що розглядався Чотирилітнім сеймом, уперше звернув увагу польський дослідник Каміл Паздзьор. З рукописних джерел автор у своїй статті переважно використав листування духовних і світських осіб, матеріали засідань і постанови самого сейму й тогочасну полемічну літературу, а також окремі стародруки, що зберігаються здебільшого у Бібліотеці Чарторийській у Кракові, Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві, Оссолінеумі у Врацлаві та деяких церковних архівах. Водночас багаті архівні, бібліотечні й музейні зібрання сучасної України науковцві на час написання статті були невідомі: К. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka w obradach Sejmu Czteroletniego, w: Dyplomacja. Polityka. Prawo: Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Henrykowi Kocójowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. I. Panica, Katowice 2001, s. 138-153. У контексті історії Кам'янець-Подільського XVIII ст., спроби відкриття у місті окремої уійної катедрі описує Рената Круль-Мазур (R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 355, 538-540). В українській історіографії ця проблема досі зацікавлення не викликала.

¹²⁶ Ставлення тогочасного уійного духовенства до Волинської тривоги 1789 р. розкривають нотатки о. Бродовича, відомі під назвою «Widok przemozy» (Див.: І. Шпитковський, *Руконис Бродовича «Widok przemozy»*, „Записки НТШ”, 82 (1908), с. 180-181). Роль Православної церкви у цих подіях розглядають: А. Deguga, *Kościół prawosławny a sprawa «buntu» w 1789 roku we wschodnich województwach Rzeczypospolitej*, „Ateneum Wileński”, rok 13, zes. 2 (Wilno 1938), s. 175-269; Е. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788-1792*, Warszawa 1935, s. 236-237.

події Барської конфедерації¹²⁷. Утворені постановою сейму порядкові комісії в правобережних воєводствах були відповідальними за влаштований місцевою державною адміністрацією та коронними військами справжній терор мирного населення (особливо на Волині), серед якого переважали русини-уніати¹²⁸.

Намагалася протидіяти заворушенням і Порядкова (Цивільно-Військова) комісія Подільського воєводства, що загалом контролювалася магнатом Щасним Потоцьким. Комісія звернулася до унійних священиків Кам'янецького крилосу-офіціалату з вимогою, аби ті публічно засудили «селянські бунти» та заспокоїли своїх парафіян, застерігаючи їх від можливого відкритого опору владі. Поспішно провівши розслідування, Порядкова комісія заявила про існування на Поділлі «злоби серед руських попів, поєднаної зі сліпотою»¹²⁹, запідозрівши у заворушеннях також духовних-старообрядців. Про перші жертви цього спровокованого психозу серед унійного духовенства владика Петро Білянський довідався з листа кам'янецького офіціала Михайла Радевича від 16 травня 1789 р. Намісник єпископа на Поділлі повідомляв, що незадовго до цього польська міліція заарештувала 13 парафіяльних священиків, а ще двох унійних клириків (о. Волянського з Купина та о. Стопневича зі Збрижа) Порядкова комісія вже звільнила. Всі вони були запідозрені у змові чи отриманні грошей від пилипонів «за підбурювання до різні» та затримані панськими дворами або ж місцевими селянами, тобто їхніми ж парафіянами. Радевич скаржився, що команди міліції роз'їжджали по парафіях і за вказівками селян здійснювали обшуки («ревізії») у тих місцях, де нібито «є змови і заховані ножі». Проте, як свідчив офіціал, «[вони] нічого не знайшли, хоча всюди трусили»¹³⁰.

¹²⁷ Ці сповнені підозр настрої подільської шляхти та місцевих урядників щодо руського клиру відображає лист Я. Липинського до владика Петра Білянського від 21 травня 1789 р. У ньому розповідається про «очікувані невдовзі бунти на Волині в набережному краї Поділля», про що нібито мали свідчити «схоплені гультяї», які вказували й «на деяких духовних осіб» як підбурювачів бунту. Водночас Я. Липинський завпевнював владика, що судити заарештованих священиків Кам'янецького крилосу-офіціалату будуть лише після завершення докладного слідства й рішення сейму: ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 99, арк. 59-60.

¹²⁸ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 99, арк. 11 (інформація кам'янецького офіціала Радевича про заборону Порядковою комісією залишати унійним душпастирям свої домівки в часі Волинської тривоги та вимогу оприлюднити звернення до духовенства та вірних «на спокій»); Т. Brodowicz, *Widok przemocy na słabą niewinność srogo wywartej*, t. 1, Lwów 1861-1862, s. 50, 88, 143-147; K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 139-140.

¹²⁹ *Złość złączoną z ślepotą w popach ruskich* (цит. за: K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 140). Автор використав рапорти Подільської порядкової комісії, що відклалися у збірках Бібліотеки Чарторийських у Кракові (BCzK, Rkps 953, K. 135-143) та Головному Архіві Давніх Актів у Варшаві (AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, rkps 18, k. 298-298 v.)).

¹³⁰ *W tym tygodniu cożkolwiek ulgi czuia, gdy do trzynastu naszych aresztantow nie sprowadzono więcey. Każdy z tych po nazwisku i jakim parochem iest osobny registr nauczy; procz zaś tych trzynastu, dwoch Przeswietna Kommissya uwolniła, dawszy im attestatum, iako nic się na nich z indagacyi nie okazało. Z tych pierwszy iest x. Stopniewicz, paroch zbrzyzki, a drugi x. Wolański z Kupina, obydwu od dworow swoich zaskarzeni o spisek. Wyżey zaś wyrażeni trzynastu, iedni od dworow swoich, a drudzy od chłopow powołani, iakoby do spisku ich, wziowszy od filiponow pieniądze, namawiali do rzezi. Z tych iednego chłopo postano do Warszawy, z drugim kommenda po usiach iezdzi, i scislą tam rewizyą czyni, gdzie chłop powiada, że tam spisy y noże są zachowane. Słybać iednak, że nic nie znalezione, choć wszędzie trzęsiono.* ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 99, арк. 23-23 зв.

Попри те, що більшість звинувачень у підбурюванні унійними священиками своїх мирян до заворушень виявилися безпідставними, комісія наполегливо вимагала від львівського єпископа Петра Білянського негайно прибути на Поділля та звернутися до місцевих русинів із закликом до спокою та послуху світській владі. У своєму листі від 20 травня 1789 р. Білянський назвав Волинську тривогу «жахливими теперішніми обставинами», підтримавши на словах заходи Порядкової комісії щодо заспокоєння ситуації в регіоні. Водночас львівський єпископ заступився за тих місцевих унійних священиків, які були заарештовані польськими військовими підрозділами на підставі звинувачень «у зраді Вітчизни» та підбурюванні населення до бунту. Владика Петро, заперечуючи вину руських клириків, рішуче вимагав від Порядкової комісії їхнього негайного звільнення¹³¹.

Як і інші владика Київської митрополії, Білянський на прохання Порядкової комісії 16 квітня 1789 р. оприлюднив у Львові пастирське послання до духовенства і вірних Кам'янецького крилосу-офіціалату. Владика закликав намісників посилити церковний контроль за діяльністю парафіяльного клиру (в т. ч. за посередництвом щорічних візитацій), а священиків систематично удіяти духовні науки вірним. У посланні русини-уніати заохочувалися до молитов за щасливий перебіг сейму, безумовного послуху панам-дідичам та побожного почитання Пресвятої Євхаристії. Окрему увагу єпископ звертав на мандрівних пилипонів, які продавали місцевому населенню старообрядницькі хрестики й ікони¹³². У посланні наголошувалося, що виступи супроти панів-дідичів рівнозначні «бунту проти Бога». Львівський єпископ так само звертав увагу на мандрівних духовних («всяких підозрілих людей»), які прибували на Поділля з-за кордону для «схизматичької пропаганди».

Волинська тривога та її відголос на Поділлі виявилися тим потужним стимулом, який надав проєкту Кам'янецької єпархії набув загальнодержавного звучання у Речі Посполитій. Таким чином, зацікавлення Чотирилітнього сейму 1788-1792 рр. проблемою оновлення організаційних структур Східної церкви було зумовлене тогочасною політичною й соціальною ситуацією на Правобережній Україні. Іншим фактором, який актуалізував цей унійний проєкт, була потреба оновлення структур Східної церкви в Речі Посполитій і зокрема на Поділлі. Вони відображали ширші тенденції до модернізації політичного організму в дискурсі Просвітництва та пропагованого його адептами «доброго порядку». У стосунку до єпархій Київської митрополії Чотирилітній сейм намагався мінімізувати негативні наслідки першого

¹³¹ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 6. Про заходи Білянського щодо звільнення заарештованих парохів (*ubolewiania nad Jego troskliwością względem oskarrzonych duchownych, in crimine status spiritualis*) йдеться і в листі Я. Липинського (мабуть, місцевого урядника) до владика Петра від 21 травня того ж року: там само, оп. 1, спр. 99, арк. 59-60.

¹³² Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). Відділ рідкісної книги, Ст-33330 (друкований примірник пастирського послання).

поділу 1772 р. Зокрема, йшлося про пристосування епархіальних границь до нових політичних реалій та врегулювання правового статусу церковних маєтків, що опинилися у кордонах Австрії й Росії¹³³.

Депутати сейму намагалися також урівноважити матеріальне становище православної та унійної єрархії, а також мінімалізувати її залежність від грошових субсидій Австрії та Росії й тим самим тісніше пов'язати з політичним устроєм Польсько-Литовської держави. Для цього передбачалося виділити для руських владик стале грошове утримання. Під час сеймових дискусій, як один з шляхів вирішення проблеми фінансування Унійної церкви, було запропоновано утворити нову русько-католицьку єпархію з центром у Кам'янці. Однак тоді ця пропозиція не знайшла підтримки серед послів¹³⁴. Уважаючи, що Львівська єпархія (разом з її подільською частиною) була в Київській митрополії однією з найприбутковіших, сейм повторно ліквідував пастирський податок катедратик, який отримував Петро Білянський від священників Кам'янецького крилосу-офіціалату. Це було зроблено всупереч постанові сеймика Подільського воєводства від 13 лютого 1790 р. про збереження традиційних джерел доходів львівського владика на Поділлі, а також протестації руського католицького єпископату. Водночас сейм збільшив фіскальне навантаження на унійне духовенство, залишивши обтяжливий податок *subsidium charitativum*, що стягувався для потреб держави (для клиру Кам'янецького офіціалату він складав 11 335 польських золотих)¹³⁵.

Улітку 1789 р. сеймові послы М. Бутримович і С. Кублицький. вони представили депутатам інформацію про те, що Білянський незаконно збирає з підлеглого йому духовенства на Поділлі катедратик, а також перекладає на плечі парохів частину *subsidium charitativum*, який владика мав особисто сплачувати в державну скарбницю¹³⁶. Порядкова комісія Подільського воєводства вважала непропустимим надсилання особистих внесків місцевого духовенства за кордон. На початку 1789 р. вона заборонила переправляти катедратик у Галичину (про це рішення комісії Петра Білянського поінформував кам'янецький офіціал Михайло Радевич 4 травня того ж року¹³⁷) та звернулася за підтримкою до сейму. 11 травня президент Порядкової комісії, летичівський хорунжий В. Раціборський листовно застеріг обидвох подільських офіціалів львівського владика від транспортування катедратика у Львова

¹³³ Paździor K. *Unicka diecezja kamieniecka*, S. 144.

¹³⁴ *Gdyż kreacja nowego biskupstwa incia Republica być nie może, a do aprobacyi jego, udzielnego potrzeba projektu*. Przymowienie się Jasnie Wielmoznego Jmci Pana [Stanisława] Kublickiego, posła inflatskiego, na sessyi seymowej dnia 16 Marca 1789 roku, [dotyczące opodatkowania duchowieństwa] // http://dziedzictwo.polska.pl/katalog/skarb/Przymowienie_gid_267960_cid_1095.htm).

¹³⁵ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 141-142.

¹³⁶ Київський митрополит Теодозій (Ростоцький) у пастирському посланні від 23 жовтня 1792 р. вимагав від унійних владик припинити практику збору катедратика. Цю заборону підтвердив «Кодекс Станіслава Августа» (*Kodeks Stanisława Augusta: Zbiór dokumentów*, wyd. S. Borowski, Warszawa 1938, s. 129).

¹³⁷ ЦДАІ України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 99, арк. 11, 23 зв.

до прибуття Білянського у столицю воєводства¹³⁸. Частина депутатів, послуговуючись фіскальними мотивами та заохочувані подільською шляхти й частиною місцевого духовенства, виступала за утворення окремої Кам'янецької унійної єпархії.

Польська адміністрація намагалася «вирівняти» території руських єпархій (т. зв. *koekwacja*) відповідно до раціональної моделі реформ Чотирилітнього сейму. Це імпліцитно передбачало й організаційне оформлення парафій, які після 1772 р. виявилися відрізними від своїх матірніх катедр новими державними кордонами, у нові церковні провінції. Одним з перших таких проектів була невдала спроба утворення у 1774 р. Уманського унійного владитства. У 1789 р. на Чотирилітньому сеймі депутат М. Чацький оприлюднив проект реформування організаційної структури унійних єпархій, наголошуючи на його економічній доцільності та потребі дисциплінування руської єрархії¹³⁹. У цих планах важливе місце відводилося й Поділлю. Пропонувалися різні шляхи визначення канонічного статусу унійних парафій регіону: 1) номінування нового кам'янецького владика; 2) приєднання цієї території на Луцької єпархії; 3) збереження на Поділлі юрисдикції Петра Білянського. З метою припинити контакти руського духовенства й мирян зі своїми одновірцями за Збручем, від львівського єпископа вимагали обрати для резидування одну з двох катедр – у Кам'янці чи Львові. Водночас зверталася увага на обов'язкову апробацію Папським престолом цих змін та повторне складення Білянським присяги вірності Речі Посполитій.

Незважаючи на опозицію єпископату та Риму, для вироблення остаточного проекту була створена окрема комісія (депутація), якій світські й духовні особи мали надсилати свої міркування. Зокрема, Гуго Коллонтай пропонував відкрити у кожному з правобережних воєводствах (Брацлавському, Волинському, Київському та Подільському) чотири католицькі катедри латинського й слов'янсько-візантійського обрядів. Проте цей проект зустрів застереження з боку т. зв. старошляхетського табору, головно через коштовність фундації нових єпископських столиць і ймовірне «замішання» у суспільстві¹⁴⁰. Один з проектів поділу унійних єпархій представила сейму у вересні 1789 р. Депутація церковних справ. За основу вона взяла постулати руської католицької єрархії (й зокрема владика Стефана Левинського), котрі загалом були підтримані апостольським нунцієм у Варшаві.

Свої пропозиції Постійній комісії та сейму представили й анонімні автори «Uwag do utrzymania biskupstwa Kamienieckiego ruskiego sciągając się». Очевидно, вони належали до шляхетської корпорації Подільського воєводства та, ймовірно, були тісно пов'язані з вищими урядниками місцевої Унійної церкви і Львівським владичим двором. Цей проект наголошував, що від «первісних часів Кам'янецька

¹³⁸ ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 5.

¹³⁹ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 144-145.

¹⁴⁰ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 146.

катедра греко-католицького єпископа була об'єднана з Львівським і Галицьким [престолами]». І в разі приєднання до сусідньої єпархії чи поділу Кам'янецького офіціалату столиця Подільського воєводства втратила б свою велич і статус, залишившись лише з однією катедрою – латинською. На думку авторів «Uwag», не було й душпастирських підстав для виокремлення Поділля зі складу Львівської єпархії. Адже Петро Білянський виявляв пастирську турботу про місцеву паству, в 1789 р. понад два місяці особисто перебуваючи в краї. Тому зусилля реформаторів пропонувался зосередити не на дуже коштовну фундацію нового унійного владитства, а на покращення матеріального забезпечення давно існуючої Кам'янецької катедрі. На відміну від однойменної латинської дієцезії, вона не мала на Поділлі «ані п'яді землі в добрах, ані гроша в капіталах»¹⁴¹. Було також висловлене побажання (з огляду на відсутність у владики Білянського обіцяного державного утримання), аби податок *subsidium charitativum*, накладений Коронним Скарбом на подільське унійне духовенство (бл. 11 тис. польських золотих), залишався на місці для утворення грошової фундації Кам'янецької катедрі, як частина пенсії Речі Посполитої львівському єпископові¹⁴².

За підсумками сеймової дискусії було визнано, що, «з огляду на географічні реалії», наразі неможливо здійснити вирівнювання території єпархій. Водночас ще до поділу єпархій (передовсім Львівської та Полоцької) депутати усе ж вирішили обрати окремого кам'янецького владику з річним утриманням у 12 тис. польських золотих. Проект цього рішення був представлений на сеймі 18 травня 1790 р. головою Депутації церковних справ Я. Анквічем, де серед іншого була залишено параграф про фундацію Кам'янецької єпархії обов'язково у порозумінні з Римом та за згоди місцевих ординаріїв¹⁴³. Після тривалих дебатів Чотирилітній сейм «остаточно» підтримав проект унійного владики Стефана Левинського, надрукований 22 липня 1790 р. Він передбачав номінацію руського кам'янецького єпископа й, таким чином, виокремлення Поділля зі складу Львівської єпархії. Протягом наступних трьох місяців унійні єрархи мали розробити практичні заходи з реалізації цього задуму. Однак у кінцевому підсумку сейм не погодився на фундацію окремої Кам'янецької єпископії, як, зрештою, відхилив у січні 1792 р. і проект утворення Полоцької суфраганії. Очевидно, головну роль у цьому відіграли побоювання короля Станіслава Понятовського та його оточення щодо радикалізації антирелігійних настроїв у державі (як це сталося у Франції) та можливої дестабілізації самої Унійної церкви. На перешкоді цим планам стала позиція Риму, який був занепокоєний щораз виразнішою секуляризацією релігійного життя у Речі Посполитій та узалежненням місцевої Католицької

¹⁴¹ ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 18.

¹⁴² ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 18-18 зв.

¹⁴³ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 146-147.

церкви від держави. У 1785 р. Апостольська столиця своїм декретом заборонила тогочасному предстоятелю Руської церкви Язону (Юноші-Смогоржевському) самостійно визначати границі підлеглих йому владичств. Водночас інновації Чотирилітнього Сейму були одним із тих чинників, що підігравали «релігійний сепаратизм» унійного духовенства на Поділлі.

Реакція Петра Білянського та подільського духовенства на події 1789-1793 рр. Успішна реалізація проекту фундації Кам'янецького владичства передбачала публічну дискредитацію її канонічного пастиря – Петра Білянського. На Чотирилітньому Сеймі до групи опонентів Білянського входили послы М. Бутримович, Я. Єзерський, С. Кублицький і В. Стройновський. У середовищі Унійної церкви їх підтримували монахи-василіани, й зокрема ігумен Канівського монастиря Б. Фізикевич, якому король обіцяв кам'янецький єпископський престол¹⁴⁴. Наприкінці травня 1790 р. вони й розпочали на сеймі політичну акцію проти львівського владика та, опосередковано, Унійної церкви. Публічно атакуючи Білянського як фактично австрійського урядника в церковних справах, послы покликалися на приклад Російської імперії, яка на приєднаних до неї у 1772 р. теренах забороняла здійснювати юрисдикцію закордонним архиереям. Львівський єпископ навіть звинувачувався у прихильності до «дизунії» (православ'я) та неналежному пастирському нагляду за унійним духовенством і вірними Поділля, що, на думку депутатів, було однією з причин Волинської тривоги 1789 р.¹⁴⁵

Найбільш системно погляди Білянського на події 1789-1790 рр. викладені у його листі до короля від 15 червня 1790 р., написаному на захист переслідуваного унійного клиру на Поділлі. Іншою темою листа була фундація Кам'янецької унійної єпархії та пов'язані з цим домагання невеликого числа подільського духовенства «усунення» львівського владика від урядування Кам'янецьким офіціалатом. Білянський виправдовувався перед королем, що філіпіки, надіслана монархові «нібито від усього клиру, який нібито потерпає від мого урядування», є не чим іншим, як спробою «злостивої» дискримінація як самого короля Речі Посполитої, так і Чотирилітнього сейму («Stanów Skonfederowanych») та шляхти («obywatelów») Подільського воеводства. Львівський архиерей серед іншого покликався на постанову («laudum») подільського сеймику на свою підтримку. Водночас закиди, висунуті в супліках священників Кам'янецького офіціалату, були настільки викличними, що змусили Білянського захищати свої пастирські прерогативи на володіння Поділлям серйозними аргументами.

По-перше, владика Петро не уважав «давній звичай» сплати духовенством пастирського податку обтяжливим, адже священники Львівської єпархії «здавна без

¹⁴⁴ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 147-148.

¹⁴⁵ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 148.

нарікань» його сплачували¹⁴⁶. До того ж катедратик йшов не на особисті потреби владики, а його «деяким духовним урядником за їхню працю», адже обов'язки канцеляристів значно зросли після утворення на Поділлі місцевої Порядкової Комісії. По-друге, Білянський вказував на те, що він власним коштом покривав свої пастирські подорожі в Кам'янецьку «епархію»¹⁴⁷ та витратив значну суму на побудову владичої резиденції та епархіальної семінарії в Кам'янці-Подільському. Аби довести безпідставність звинувачень, висунутих проти нього, львівський єпископ погоджувався на створення спеціальної комісії для розслідування його діяльності¹⁴⁸.

Незважаючи на безпрецедентну й добре зрежисовану акцію проти Петра Білянського, останньому зберегти свою духовну владу на Поділлі та політичний авторитет у короля та серед більшості місцевої шляхти й депутатів Чотирилітнього сейму. Використовуючи досвід співпраці з цісарською адміністрацією у Галичині в період реалізації тут йосифінських реформ, Білянський зумів заручитися підтримкою низки впливових осіб – братів Орловських (надвірного коронного ловчого та земського судді Подільського воєводства), кам'янецької каштелянної Катерини Коссаковської, Ігнатія Потоцького, послів від Подільського воєводства К.

¹⁴⁶ У Київській митрополії пастирський податок «куниче» (інші його назви – «дар», «поклонне», «принос», «синодатик», «соборова куниця», «соборове», «столове») відомий з часів провінційного собору 1273 р., а в Галицькій (Львівській епархії він уперше згадується (під назвою «куна») у фальсифікаті уставної грамоти князя Лева 1301 р. для Успенської катедрі. У XVI ст. величина катедратика (куничого) на території Галичини становила 20 грошів (6 флоренів), в останній чверті XVII ст. 5-10 золотих, а протягом більшої половини XVIII ст. зазвичай 15-17 золотих (Див.: І. Скоцилас, «Дар любові», *фіскальний обов'язок і ерархічна підлеглисть: катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин духовенства Київської митрополії XIII–XVIII століть*, «Дрогобицький краєзнавчий збірник», вип. 9 (Дрогобич 2005), с. 431-460; його ж, *Катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин Київської митрополії XVIII ст.*, там само, вип. 10 (2006), с. 628-673).

¹⁴⁷ Зберігся особистий щоденник Петра Білянського – «Домашня історія», в якому докладно описані три його пастирські візити на Поділля в 1782, 1784 і 1786 рр. («*Historia domowa*» od nominacyi na biskupstwo Lwowskie, Halickie y Kamieńca Podolskiego Jasnie Wielmożnego [jego Mości] x[iędza] Piotra Bielańskiego, archidyakona katedralnego wileńskiego, kustosa y administratora generalnego lwowskiego, roku 1779 zaczęta... // НМА, РкЛ-100, арк. 35 зв.-36).

¹⁴⁸ Цей емоційний, але раціонально укладений і добре аргументований лист вартий того, аби його зачитувати повністю: *Los podobny iak w roku przeszłym na kler swiecki pasterstwa mego, który z Boskiego dopuszczenia wiele niewinnie ucierpiał, padł teraz na mnie samego y moy honor. Zazdroszczący mnie względow Waszey Krolewskiej Mosci P. M. M., że temi naylaskawiey zaszczycony zostaię w possessyi diecezji Kamienieckiey, końcem od tych mnie usunięcia, użyli sposobu oskarżenia mnie przed Waszą Krolewską Moscią y Stanami Skonfederowanemi niby od całego kleru, rządem moim iakoby ucisnionego, a tak zlosliwie, że nie tylko mnie samego skrzywdzili, ale nawet powadze swiadectwa obywatelow Przeswietnego woiewodztwa Podolskiego uwłaczać odważyli się; ktorzy patrząc na moie staranie y zabiegi pasterskie o iak najlepsze duchowienstwa urzędzenie, iak przez stosowne do tego ustawy ugruntowane, te mi przez laudum swoje dać raczyli. Zuyczyay od moich poprzednikow ustanowiony malo co płacic niektórym duchownym urzędnikom za ich prace, zdawna bez narzekania na to przyjęty, trwa dotąd, ani moie się nazwać ciężarem, bo nicht bez nagrody pracować nie może byc obowiazanym, ile teraz ich urzędowaniu nowe przybyły prace wykonywania rozkazow Kommissyi Cywilno-Woyskowej. Ja zaś po uchyleniu katedratyku, na ktorym byłaby fundusz biskupstwa, nic cale nie mam od duchownych o własnym moim groszu tę odwiedzam diecezję, w niey pracuję, y ieszcze na wystawienie wygodnego domu dla biskupa w Kamieńcu znaczny uczynilem nakład, y to samo aby się naydowodniey okazało, a prawda, y moia niewinność takowym paszkwilem przytlumiona nie została, łączę się do żądania samychże oskarżycielow, niech będzie kommissya, y ja o tę do tronu W. K. M. z głęboką pokorą zanoszę supplikę, oddaiąc się naywyższej protekcji Waszey Krolewskiej M[oj]sci. IP НБУ, ф. XVIII, № 305, арк. 1-1 зв. (тогочасна копія).*

Жевуського й О. Морського та деяких латинських єрархів (зокрема кам'янецького єпископа Адама Станіслава Красінського (1759-1795)). Їхні клієнтельні зв'язки та інституційний вплив допомогли Білянському представити «interes biskupstwa moiego Kamienieckiego» у Варшаві, Кам'янці і Львові в максимально вигідному для нього світлі¹⁴⁹. У підсумку навіть завзятий опонент владики, посол Бутримович, відмовився від більшості своїх закидів, а низка інших осіб позитивно відгукувалася про систематичні візитації подільських церков та ініційовані єпископом Петром церковні реформи й будівництво єпархіальних будинків у столиці краю¹⁵⁰.

Не менш важливою й дещо несподіваною для опонентів Білянського була практично підтримка львівського владики, публічно задекларована вищими урядниками місцевої унійної консисторії та майже 20-ма намісниками від імені «всього руського католицького лиру Кам'янецької єпархії». Ця заява, задекларована з цілком прагматичною метою, водночас засвідчує домінування серед подільського духовенства виразних патерналістських настроїв та еклезіальних уявлень про Львівську єпархію як триєдине Містичне Тіло (що складається з Галицької, Кам'янецької і Львівської катедр), а про Петра Білянського – як свого «турботливого батька»¹⁵¹. Водночас певна частина священників Барського й Кам'янецького крилосів-офіціалатів виявилася опонентами львівського владики. Вони репрезентували ту частину руського етноконфесійного соціуму, яка була носієм регіонального партикуляризму (умовно назвемо їх «опортуністами»). Він передбачав існування у кожній землі «своєї» єпископії та резидування там «свого» пастиря. Погляди цієї частини клириків та місцевого нобіоітету артикульовані в двох друкованих маніфестаціях, адресованих депутатам Чотирилітнього сейму та королю Станіславові Понятовському.

Найправдоподібніше, саме з кола опозиційних до Петра Білянського осіб виходила ініціатива (а цілком можливо, що й авторство) анонімної брошури «Błagalnia ogolna o miłosierdzie i sprawiedliwość duchowieństwa polskiego ritus graeco uniti...» від 16 липня 1790 р., укладеної нібито від імені всього «подільського духовенства»¹⁵². На це серед іншого вказує стилістика маніфесту, використовувана в ньому церковна термінологія й зокрема етноконфесійна ідентифікація унійного клиру. Очевидно, документ укладався в середовищі незадоволених діяльністю львівського владики депутатів сейму і частини шляхти Подільського воеводства.

¹⁴⁹ ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 19 (реєстр листів Петра Білянського до обидвох Орловських і кам'янецького латинського єпископа, датованих серпнем 1789 р.).

¹⁵⁰ K. Paździor, *Unicka diecezja kamieniecka*, s. 148.

¹⁵¹ НМЛ, РкЛ-141, арк. 1-1 зв. (стародрук); РкЛ-142, арк. 1 (стародрук); ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 13-14 зв. (витяг з двох об'яв, внесених до книг Кам'янецького гродського суду 9 вересня 1790 р.).

¹⁵² *Błagalnia ogolna o miłosierdzie i sprawiedliwość duchowieństwa polskiego ritus graeco uniti z ofiarą serc, i pozytkiem skarbu do Nawiąsnięszych krola Pana Miłosciwego i Skonfederowanych Rzeczypospolitey Stanow, dnia 16 miesiąca lipca 1790 roku podana*. ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 7-11 зв.; інший примірник цього стародруку зберігається в: ЛНБ. Відділ рідкісної книги, Ст-IV-33010.

Натомість наратив базується на інформації, отриманій від місцевих клириків (не виключено, що ними могли бути урядники унійних консисторій у Барі й Кам'янці).

Маніфестація 1790 р. мала характер благальної ламентативної, а її колективним автором називає себе «терпляче й несправедливо покривдене» подільське духовенство «греко-унійного обряду». Вістря в'їдливої сатири супліки спрямоване проти Білянського. Відверті закиди владиці зводилася до трьох пустолатів: 1) відсутність у нього як закордонного пастиря державно-правових підстав («*prawa żadnych polskich*») утримувати за собою Кам'янецьку «епархію»; 2) матеріальна обтяжливність для місцевого клиру та державної скарбиці перебування краю у складі Львівської єпархії; 3) тиранське урядування Білянського на Поділлі¹⁵³. Як альтернативу цим «безладам», автори «*Włagalni ogólney*» пропонували номінувати окремого кам'янецького єпископа (обов'язково обивателя Речі Посполитої («поляка»)), запровадити практику виборності (щотри роки) й черговості урядників Барської й Кам'янецької консисторій, утворити спеціальну комісію для розслідування «кривд і зловживань» та повернути духовенству «незаконно відібрані коштів», бенедикції і церкви¹⁵⁴.

Автори маніфесту для дискредитації львівського владики не зупинилися навіть перед відвертим фальшуванням і спотворенням представленої у документі інформації. Зокрема, вони повідомляли, що з Поділля щороку від 3000 (!) унійних церков у Галичину вивозилося 36 000 польських золотих столового податку. За рукоположення кожного подільського єрея Петро Білянський нібито отримав 20 000 золотих, ще 6 000 золотих у святоюрську скарбницю мало б надійти за посвячення і роздачу священникам св. мира. Фантастичними виглядають статистичні дані про кошти, які «скривдені парохі» витрачали на утримання пастирських візитаторів «з людьми і кінями» – аж 60 000 золотих! Так само перебільшеними є відомості про сплату священниками податку *subsidium charitativum* (36 000 золотих щорічно). Усього ж «*Włagalnia ogólna...*» нарахувала 216 000 польських золотих податків, що «диспотично здиралися» з руського духовенства Поділля. У контексті закидів у «коштовності» для подолян львівського владики, згадувалося про пишні церемонії, що влаштовувалися під час відвідин ним унійних парафій регіону, зокрема в Барі¹⁵⁵.

Насправді ж подільське духовенство сплачувало львівському єпископові значно скромніші суми. Згідно з нотатками у «Книзі столового податку» Львівської єпархії, за один 1779 р. подільське духовенство віддало до владичої скарбниці всього 11364 польських золотих катедратика (священники Барського крилосу – 4548

¹⁵³ *Włagalnia ogólna o miłosierdzie i sprawiedliwość*, арк. 7-7 зв.

¹⁵⁴ *Włagalnia ogólna o miłosierdzie i sprawiedliwość*, арк. 11-11 зв.

¹⁵⁵ *Włagalnia ogólna o miłosierdzie i sprawiedliwość*, арк. 8, 10 зв.

польських золотих, а Кам'янецького – 6816 польських золотих)¹⁵⁶. Подібні помірні суми фігурують і щодо податку на утримання синдика, – в трому ж 1779 р. парахи Барського і Кам'янецького крилосу віддали до єпископської скарбниці 1750 золотих синдиківського, причому 200 зол. Цього податку було залишено на місці для потреб кам'янецького прокуратора¹⁵⁷.

Протести частини подільського духовенства були зумовлені тим, що на території Барського та Кам'янецького крилосів-офіціалатів катедратик офіційно був знесений постановою єпархіального собору, що відбувся у Кам'янці-Подільському 7 липня 1789 р. Його учасники вирішили замість ліквідованого польським сеймом пастирського податку започаткувати грошову збірку (7 зол. від пароха) для фінансового забезпечення діяльності центральних органів управління Львівської єпархії на Поділлі (урядів інстигатора, синдика, сурогата), а також єпархіальної семінарії¹⁵⁸. Остаточну ліквідацію катедратика і запровадження нової фінансової системи в обидвох унійних крилосах підтвердив наступний єпархіальний собор 11 вересня 1793 р. Він, зокрема, наголошував, що протягом останніх чотирьох років львівський єпископ не побирає для себе жодних оплат від парафіяльного клиру Поділля¹⁵⁹. Миж тим у своїй супліці душпастирі заявляли, що вони змушені сплачувати додаткові податки, пов'язані із обслуговуванням катедратика. Зокрема, йшлося про кошти за його транспортування до Львова (по 2 зол. від священика) та за поквитування сплачених сум (по 15 грошів).

¹⁵⁶ *Regestr Katedratyku Diecezji Lwowskiej, Halickiej, y Kamienieckiej Roku 1747 zaczęty*. ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 244, арк. 49-50 зв. Відомості про сплату катедратика за окремими намісництвами можна знайти у статті: Скочиляс І. Катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин, с. 637-638, 640.

¹⁵⁷ НМА, Ркл-180, арк. 1-1 зв., 3.

¹⁵⁸ *My więc [J[ego]M[os]ć xiądz Piotr Bielański, biskup lwowski, halicki i kamieniecki podolski], teży dyecezyi Kamienieckiej duchowienstwo, zapatrzwszy się na tak chwalebny pieczolowitego o dobro nasze pasterza przykład i staranność, i pragnąc, aby ta przez skutecznienie wiecznie uwielbiana była; zważywszy oraz że na porobienie tey woli pasterskiej w tym czasie, w ktorym skonsederowane Najjasniejszey Rzeczypospolitey stany od płacenia zwyczajnego podatku stołowego łaskawie na zawsze uwolnili, okazuje się sposobność, taki na utrzymanie tych domow z własney i nieprzymuszoney woli, i chęci iednomyslnie postanawiamy sposób, aby każdy paroch lub kommandarz corocznie przez ręce Przewielebnego dziekana mieyscowego z[ł]otych pol[skich] siedm ad officium respectivum dowieść się mających, zapłacił i wyliczył. Officium zaś do rąk syndyka obranego, oraz surrogata kamienieckiego oddał, z korey to wynikley kwoty wyrażony syndyk budowłą utrzymywać, professora edukacją seminarzystow, instygatora dozorem i poprawą rekollizantow zatrudniających się, ktorých zawsze z kleru, a nie z zakonnikow mieć chcemy. Tudzież sług konieczne potrzebnych, należytość wyplacać, rekollizantow z siebie sposobu niemających żywić, i inne konieczne potrzeby zaspokaiać będzie. Ustawy Dyecezalne pod czas Generalney Kongregacyi Dziekańskiej Roku 1789, Dnia 7 Miesiaca Lipca w Kamieńcu Podolskim uroczyscie odprawionej, Berdyczów, 1789 [нумерація відсутня].*

¹⁵⁹ *My, niżej podpisani dyecezyi Kamienieckiej dziekani, gdy na mocy ustaw symodalnych, konstytucy dyecezalną pod dnem 7 Lipca 1789 roku nastąpioną, za błogoslawniństwem pasterskim na dzisiejszey kongregacyi względem datku po z[ł]otych pol[skich] 7 od każdego parocha, obiasnilismy y officia aby nie byli bezpłatne, ile te urzędowania w dzisiejszych okolicznosciach są pracowite do urzędów surrogata, pisarza y instygatora pensyę przywiązaliśmy, y iuż z łaski Jasnie Wielmożnego pasterza surrogatow in utroq[ue] officio mamy, a obranie pisarzów łaskawie Jasnie Wielmożny pasterz dobrodziej nam zlecił, chcąc przeto zdatność y zastugi w Kamienieckim [J[ego] Mości] x[iędz]a Czyskiego, a w Barskim [officjalacie] [J[ego] Mości] x[iędz]a Dawidowicza mieć nadgródzone. Ухвалу вписано 15 вересня 1793 р. у записову книгу розпоряджень світських і духовних урядів, що надсилалися до Кам'янецької унійної консисторії протягом 1789-1796 рр. ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1888, арк. 46 зв.*

Духовенство скаржилося королеві, що в 1789 р. вони всупереч тому, що офіційно всі податки унійного клиру були знесені в Речі Посполитій, все ж були зобов'язані віддати Петрові Білянському «пастирський дохід», а наступного року замість катедратика кожен з них заплатив по 8 зол. на ремонт Святоюрського собору у Львові (всього 24 тис. зол.)¹⁶⁰.

Інша група закидів стосувалася «диспотичних вчинків і немилосердного обходження Білянського з духовенством і навіть зі самими Божими домами». Зокрема, йшлося про закриття владикою кількадесяти церков (усупереч інтенції їхніх фундаторів і ктиторів), занадто суворе покарання низки клириків, усунення священників від парафіяльних урядів, свідоме доведення парохів до зубожіння і навіть привласнення їхнього майна сурогатом о. Братчанським і прокуратором о. Давидовичем. Імовірно, частина перелічених у маніфестації зловживань урядників Білянського були складовою тогочасних соціальних практик на Поділлі, інші ж проступки членів консисторії таки вимагали справедливого покарання у суді. Водночас закиди щодо масового переходу «переслідуваного клиру» в православ'я, еміграцію «на Волощину й до Москви» та загибель кільканадцяти парохів «у карцерах» були відвертою маніпуляцією¹⁶¹.

У подібному дусі (й з використання тих самих аргументів і фактів) витримана інша супліка унійного клиру Поділля до короля Станіслава-Августа Понятовського з 1790 р. «*Prozby duchowieństwa greckiego z Kościołem Rzymskim złączonego, do Najiasniejszego krola i Najiasniejszych Skonfederowanych Rzeczypospolitey stanow zanesione roku 1790*». У піддесливо-запобігливому нотах авторів цієї маніфестації простежується прагнення використати королівський двір для реалізації власної мети – за будь-яку ціну дискредитувати львівського владику Петра Білянського й тим самим відкрити дорогу до фундації Кам'янецької унійної єпархії, очолюваної своїм кандидатом. Білянський, на думку «скривдженого духовенства», не мав жодних польських прав до адміністрування численними руськими парафіями Поділля. До того ж він нібито фінансово знекровлював державу, «встановивши якийсь столовий податок від кожної церкви», котрий вивозився до Львова.

Як і в суплікації до Чотирилітнього Сейму, укладачі «*Prozby*» ретельно перелічували квоти різноманітних оплат духовенства на користь львівського єпископа (за рукоположення, св. миро, канонічні візитації, соборове екзаменування, провадження судових справ). Так само Білянського оскаржували в тому, що державний податок *Subsidium charitativum*, що мав сплачуватися з владичих бенефіціїв, він перекинув на плечі на зубожілих священників, які через

¹⁶⁰ *Błagalnia ogólna o miłosierdzie i sprawiedliwość duchowieństwa polskiego ritus graeco uniti z ofiarą serc, i pożytkiem skarbu do Najiasniejszych Krola Pana Miłosciwego i skonfederowanych Rzeczypospolitey Stanow, dnia 16 miesiąca lipca 1790 roku podana*. ЦДАІ України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 1252, арк. 8.

¹⁶¹ *Błagalnia ogólna o miłosierdzie i sprawiedliwość*, арк. 8-10 зв.

цю «диспотичну владу... можуть вважатися більше рільниками, аніж вчителями люду». Наводилася і видумана (завищена майже вчетверо!) цифра в «близько 3000 церков», що діяли на території Кам'янецького крилосу-офіціалату. Ці статистичні дані мали б свідчити про «вражаючі прибутки», які отримував Білянський від подільського духовенства. Насправді ж, як свідчать реляції про стан Кам'янецької «епархії» єпископа Петра Білянського з 1793 і 1797 рр., напередодні та під час масштабної ліквідації структур Унійної церкви на Поділлі царською владою на території Поділля знаходилося близько 810 унійних парафій¹⁶². У зверненні до короля «антигероями» місцевої Унійної церкви знову виступають ті самі консисторські урядники, що у «Włagalni ogólney» – сурогат о. Братчанський і прокуратор о. Давидович (це виразно вказує на спільне авторство й ті самі джерела інформації обидвох маніфестацій)¹⁶³. Аналогічними виявилися й прикінцеві ламентативні «переслідуваного греко-унійного клиру» Поділля – врегулювання проблеми церковних податків та відкриття окремої епархії «в Польському краї» (зі столицею в Кам'янці), що запевнило б вірність і послух русинів-католиків «одній Вітчизні» – Речі Посполитій¹⁶⁴.

¹⁶² ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 279, арк. 3; оп. 46, спр. 1488, арк. 1, 3, 12, 16.

¹⁶³ *Biskupstwo Kamienieckie Podolskie od dawniejszego wieku iest złączone z biskupstwem Lwowskim i Halickim, takie złączenie trzech biskupstw został okropny ow los podziału kraiowego, gdy zaś następnie śmierć ludziom zwyczajna zebrała z tego świata JX. Szeptyckiego, biskupa lwowskiego, halickiego i kamienieckiego, po iego zeyściu też trzy biskupstwa dostały się nierozdzielnie JX. Bielańskiemu, nic za sobą według praw polskich do posiadania biskupstwa Kamienieckiego nie mającemu [...]. Dyecezya tak rozległą, iaką iest woiewodztwo Podolskie, przez wnoszenie przez lat tyle do Galicyi przez duchowieństwo pieniędzy, łatwo poznaią Nayiaśnieysze stany, iak wielką zrobiła kraiowi szkodę i wyniszczenie go z gotowizny, przez niżej wyrażone uzurpacye, i extorsyie nie prawne, ktore wyrażamy: JX. Bielański biskup lwowski i halicki, ma dobra biskupie w ziemi Halickiey będące, przynoszące przyzwoitą stanowi biskupa intratę, lecz takową niekontentuiąc się JX. biskup? Nayiaśnieysze stany; ten obraz sytuacji kapłanów ritus greci uniti iest tak smutny, iż chcąc ieszcze wyrazić inne abusus officyałów, dziakanow, kancelaryi I officyalistów, subalternow, wyraz choć prawdy szczerey, stalby się pewnie zgorszeniem, czyli materą urągania się innym religiom z ustaw i dezpotyzmu srogiego tam gdzie sama tylko inspiracya Ducha prowadzić człowieka powinna [...]. Ato dwóch dopełniaczow tej materii srogiej dla iaśnieyszych dowodow w szczegulności tylko się kładzie, iednego xiędza Bratczanńskiego, plebana wolkowińskiego, teraz uczynionego surrogata, drugiego xiędza Dawidowicza, plebana popowieckiego, teraz uczynionego prokuratora w dyecezyi, ktorzy officialistowie mając się zawsze chciwemi do bezprawnych kancelaryi swych intryg, zastępując mieysce kursora gdzie tylko ustrzelić swym zazdrosnym mogą okiem majątek iaki u ktorego kapłana, wynalezieniem sposobu wciągają w proces poczyniając od exekucyi, po cerkwiach przy zgromadzeniu na nabożeństwo ludzi z aparatow kapłanow odzierają, więżą i do męczarni na rok cały do Kamieńca transportują w ktorey wężarni, iuż z głodu, chłodu i tyraństwa kilkunastu zmarło, dwóch sami sobie z aprensyi śmierć zadali, iak manifesta grod. Latyczewski świadczą, drudzy do dziś dnia, w niewoli ięczą, tup zaś kapłański między siebie podzieliwszy naystarsi po jurydykach pałace sobie fundują, a mnieysi dobra subarendują. Цит. за друкованим примірником звернення, що зберігається в: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Dział starych druków i rękopisów, № XVIII.3.1399, k. 1-2.*

¹⁶⁴ *Gdy znajdziemy protekcją prawa od zdzierstw i uzurpacyi prywatney, wyznaczenie oraz czyli przepis co mamy płacić biskupom naszym, staniemy się zdolnieyszemi czynić zadosyć powołaniu naszemu, w którym więcey przymuszeni do prac niewolniczych dla zbioru na opłatę dezpotycznej władzy nad nami, wymyślonych narzutow bardziey rolnikami iak kapłanami i nauczycielami ludu nazwać się możemy. Raczcie Nayiaśnieysze stany ulitować się nad nędzą naszą, zabezpieczyć złemu, dozwolić oraz i naznaczyć, abyśmy oddzielnego w kraiu Polskim dyecezyi Podolskiej mieli biskupa. Jedney Oyczyzny karmieni gdy będziemy chlebem, y iey rządzeni prawem, iey winni będziemy przywiązanie, wdzięczność, i wierne wysługi, posłuszeństwo oraz iey samey bez żadney restrykcji. Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Dział starych druków i rękopisów, № XVIII.3.1399, k. 1 v.-2.*

*** **

Особливістю «довгого тривання» Поділля у складі Галицької (Львівської) єпархії було окраїнне розташування на границі Великого кордону між християнським і мусульманським світом, значні розміри цього географічного простору, відмежованість регіону від східнороманської (волоської) цивілізації з півдня річкою Дністер та відсутність природніх бар'єрів на його західних, північних і східних кордонах. Іншим фактором, що визначав єпархіальну належність Поділля, був мінливий політичний статус регіону – від його перебування у складі Галицько-Волинського князівства, Золотої Орди, Литви й Корони Польської до існування як автономії (Подільське князівство Коріатовичів). Ці значною мірою й пояснюють феномен «еклезіального сепаратизму», з яким галицькі (львівські) єпархи стикалися на Поділлі протягом XIV–XVIII ст.

Поява в цьому історичному регіоні України (у другій половині XIV – у перших десятиліттях XV ст., в останній чверті XVII ст., у 1699-1700 рр. і в останній чверті XVIII ст.) локальних церковних юрисдикцій і проектів засвідчує виразну регіональну фрагментацію Київської митрополії загалом і Галицької (Львівської) єпархії зокрема. Подільський партикуляризм у певному сенсі можна вважати «винайденою традицією», яку не завжди вдавалося пов'язати з еклезіальним минулим місцевих християнських громад. Епізодична поява у регіоні автономних церковних утворень (що супроводжувалася уточненням й актуалізацією одних «слідів пам'яті» та «забуванням» інших, «приспаних» топосів подільської тотожності) загалом не підважувала його інтегральної єдності з матірним центром – Галицькою (Львівською) катедрою. Ця єдність забезпечувалася не тільки єпархіальною границею та перебуванням у складі одного політичного організму, але й спільною киевохристиянською (передовсім літургійною) традицією, спільним слов'янсько-візантійським обрядом, спільною еклезіальною пам'яттю про минуле та подібною «ментальною географією». У сукупності вони творили елементи тяглості, котрі, в свою чергу, допомагали єпархіям Київської митрополії налагоджувати інституційні зв'язки між різними регіонами, а також забезпечувати обмін інформацією («новинами») між різними соціальними групами, передовсім духовенством. Тим самим Східна церква у безпосередній спосіб долучалася до формування протонаціональних і конфесійних дискурсів в українсько-білоруських землях Речі Посполитої,

– регіоні Європи, де, як припускає Михайло Дмитрієв¹⁶⁵ етнонаціональна ідентичність переосмислювалася й артикулювалася, ймовірно, не тільки в уявленнях про династію й державу, але й про релігію та територію, на якій певна спільнота проживала.

¹⁶⁵ У піонерській для історіографії Східної Європи статті російського дослідника Михайла Дмитрієва звертається увага на доробок Віденської школи історико-етнографічних досліджень. Вона наголошує на тому, що не лише модерні, але й середньовічні протонаціональні та етнічні спільноти були сконструйовані, тобто вони є дискурсивними. М. Дмитрієв пише про відмінність та інакшість форм етнічної й протонаціональної самосвідомостей у Візантії, країнах «Візантійської співдружності» (в т. ч. Русі) та латинської Європи. На Русі та, пізніше, в українсько-білоруських землях, самосвідомість суттєво відрізнялася від західного латинського «зразка». Тут замість понять «нація» використовувався термін «мова», замість «народ» – «люди». «Чужі», «чужинці», «інші» сприймалися не в етнічних, а в конфесійних, політичних і просторово-територіальних категоріях: М. В. Дмитрієв, *Проблематика исследовательского проекта «Confessiones et nationes. Конфессиональные традиции и протонациональные дискурсы в истории Европы»*, в: *Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века – новое время*, Москва 2008, с. 18-19, 22-31, 38-42. Див. також праці інших науковців: К. Ю. Ерусалимский, *Понятия «народ», «Россия», «Русская земля» и социальные дискурсы Московской Руси конца XV–XV в.*, в: *Религиозные и этнические традиции*, с. 137-179 (разом з дискусією); О. Б. Неменский, *Русская идентичность в Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII в. (по материалам полемической литературы)*, в: *Религиозные и этнические традиции*, с. 180-204 (разом з дискусією); О. Толочко, *„Русь очима України“: в пошуках самоідентифікації та континуїтету*, „Сучасність” 1 (Київ 1994), с. 111-117; І. Шевченко, *Формування національної самосвідомості перед 1700 роком*, в: його ж, *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001, с. 199-208. Застосування цього концепту щодо Московської Русі: П. Бушкович, *Православная церковь и русское национальное самосознание XVI–XVII вв.*, „Ab Imperio”, 3 (2003), с. 101-117; М. В. Дмитрієв, *Конфессиональный фактор в формировании представлений о „русском” в культуре Московской Руси*, в: *Религиозные и этнические традиции*, с. 218-240; P. Bushkovitch, *The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia*, „HUS” 10, № 3-4 (1986), p. 355-376; P. Bushkovitch, *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500-1917*, в: *Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945)*, eds. A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, M. von Hagen, Edmonton; Toronto 2003, p. 144-161.